

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en regio Utrecht

oktober 2020 €4,50

Oud@Utrecht

Jeugdrellen • De Utrecht • Buitenplaatsen

Agenda

Historisch café: Het Utrechtse Statenjacht

Het Statenjacht De Utrecht is een nauwkeurige reconstructie van een 18e-eeuws admiraliteitsjacht, gebouwd op basis van originele tekeningen. In de winter ligt het Statenjacht in de Veilinghaven als drijvend stampotrestaurant, 's zomer in de haven van Volendam. De bouwer en gebruiker vertellen over de historie van dit soort vaartuigen, maar ook over bouw, inrichting en huidig gebruik van het schip.

Vrijdag 9 oktober 2020 om 17.00 uur in de theaterzaal van Bibliotheek Neude. Beperkt aantal plaatsen, gratis reserveren verplicht: vanaf 1 oktober 10.00 uur via www.oud-utrecht.nl.

NACHT VAN DE UTRECHTSE GESCHIEDENIS

Nacht van de Utrechtse Geschiedenis

De derde Nacht van de Utrechtse Geschiedenis heeft als thema 'Oost-West'. Organisator Oud-Utrecht en partners hebben vanwege de coronamaatregelen een aangepaste versie samengesteld. Er is een beperkt live-programma met klein aantal genodigden, te volgen via een livestream. Daarin wordt de jonge historicus van het jaar gekozen en een pubquiz gehouden door Koos Marsman. Daarnaast is er een online programma met al in de week vooraf een dagelijks virtueel aanbod door het Centraal Museum, de Universiteit Utrecht, Erfgoed van de gemeente Utrecht en natuurlijk Oud-Utrecht.

Online programma van 1 t/m 10 oktober 2020 en live-programma op zaterdag 10 oktober 2020 vanaf 20.00 uur. Beide via www.oud-utrecht.nl of www.nachtvandeutrechtsegeschiedenis.nl.

Lezing: Renger de Bruin over de Utrechtse Adel

Langs de Langbroekerwetering en op de Utrechtse Heuvelrug getuigen vele kastelen en buitenplaatsen van een rijk adellijk verleden. De geschiedenis van de Utrechtse adel gaat terug tot de vroege middeleeuwen. Historicus Renger de Bruin werkt aan een boek dat dit verhaal vertelt. Het behandelt families die generaties lang hun stempel hebben gedrukt op de provincie, zoals Van Hardenbroek, Van Reede en Van Tuyll van Serooskerken. En het gaat over kastelen als Amerongen, Zuylen en De Haar en bijbehorende tuinen en kunstschaten.

Woensdag 28 oktober, 19.30 uur in het Bartholomeus Gasthuis. Toegang € 8,50 inclusief consumptie. Vooraf reserveren verplicht: vanaf 8 oktober 10.00 uur via www.oud-utrecht.nl.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 93e jaargang nummer 5, oktober 2020 / ISSN 1380-7137. Uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht, verschijnt zes keer per jaar. **Redactie** Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Lig, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet. **Redactieadres** redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl / Postbus 131, 3500 AC Utrecht. **Kopij** maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten/bronnen. Redactierichtlijnen: zie www.oud-utrecht.nl. **Publicatierchten** van afbeeldingen zijn naar beste intentie geregeld. Wie meent dat zijn of haar rechten niet zijn gerespecteerd wordt verzocht contact op te nemen. **Ontwerp** Jeroen Tirion BNO, Utrecht. **Druk** Drukkerij Roelofs BV, Enschede. **Verkoop** losse nummers à € 4,50 (themanummers à € 7,50) via www.oud-utrecht.nl/webwinkel en bij Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Centraal Museum (Agnietenstraat 3), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Utrecht Toerisme (Domplein 9). Boekhandels: Broese (Stadhuisbrug 5), Bruna (Nachtegaalstraat 83 en Zevenwouden 220), Bilthovense Boekhandel (Julianalaan 1, Bilthoven), Bruna Verdouw (Hoogzandveld 38, Nieuwegein).

Historische vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en wil de kennis van en belangstelling voor Utrechtse geschiedenis, archeologie en monumenten stimuleren en waken over het behoud van het lokale en regionale erfgoed. **Voorzitter** Dick de Jong **Secretariaat** secretariaat@oud-utrecht.nl / Postbus 91, 3500 AB Utrecht. **Lidmaatschap** Contributie € 37,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,-/bedrijven € 50,-). **Ledenadministratie** Aanmelden of opzeggen (vóór 1 december) via ledenadministratie@oud-utrecht.nl / Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein - Bank: NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein. **Website** www.oud-utrecht.nl / redactie.website@oud-utrecht.nl.

4

Sigrid Vegter

Panden van De Utrecht in en buiten Utrecht

10

Tolien Wilmer

Utrechtse steden getekend voor de Zonnekoning

15

Marion van Oudheusden

Bespreking: historische buitenplaatsen

18

Ton van den Berg

Jeugdoverlast in de jaren 50 en 60

23

Omslag

Detail van het stadsprofiel
van Utrecht door Adam
Frans van der Meulen, in 1672
gemaakt in opdracht van de
Zonnekoning Lodewijk XIV.

COLLECTION DU MOBILIER NATIONAL,
PARIS, NO 205-000

Maurice van Lieshout

De zaak Schouten

- < Dit affiche uit circa 1900 laat zien hoe trots De Utrecht was op het kantoorgebouw aan de Leidseweg, ontworpen door Jan Verheul.
COLLECTIE STICHTING KUNST & HISTORISCH BEZIT ASR NEDERLAND
- > Winkelgalerij aan de Raadhuisstraat in Amsterdam, een belegging van De Utrecht uit 1897, door J.G. van Gendt.
STADSARCHIEF AMSTERDAM, COLLECTIE TEKENINGEN EN PRENTEN
- ↘ Vestiging aan de Boulevard du Nord in Brussel. De Utrecht kocht hier in 1896 enkele panden en later het hele blok. Het pand bestaat nog aan de huidige Adolphe Maxlaan.
COLLECTIE STICHTING KUNST & HISTORISCH BEZIT ASR NEDERLAND

‘Fraaie gebouwen in plaats van nutteloze advertentiën’

Panden van De Utrecht in en buiten Utrecht

Het in 1974 afgebroken kantoorgebouw van verzekeringsmaatschappij De Utrecht aan de Leidseweg heeft in de stad haast mythische proporties aangenomen, maar was zeker niet het enige gebouw van De Utrecht. Ook in andere steden verrezen prestigieuze kantoren en daarnaast investeerde de maatschappij in vastgoed. De panden werden trots afgebeeld op polissen en promotiemateriaal. Gebouwen golden als ‘het eenige reclamemiddel, dat geld opbrengt, in plaats van geld te kosten’.

Sigrid Vegter studeerde kunstgeschiedenis en is conservator van de Stichting Kunst & Historisch Bezit ASR Nederland.

De N.V. Levensverzekering Maatschappij 'Utrecht' (kortweg De Utrecht) werd in 1883 opgericht door de directeurs van het begrafenisfonds Let op Uw Einde, J.P. Bol en W.P. Ingenegeren senior. Dit fonds hield kantoor aan de Ridderschapstraat 10. Tegen een kleine wekelijkse inleg bood het een verzekering voor de kosten van een begrafenis. De in 1874 opgerichte maatschappij was klein, maar groeide uit tot het grootste begrafenisfonds van Nederland. In 1880 verhuisde het hoofdkantoor naar de Leidseweg 5 in Utrecht. Vanaf 1883 hielden de beide maatschappijen kantoor in een drietal panden aan de Leidseweg (ter hoogte van het tegenwoordige Smakkelaarsveld). In 1893 ging Let op Uw Einde volledig op in De Utrecht. Aan het einde van de 19e eeuw begon De Utrecht met het beleggen van een deel van haar vermogen in effecten. Al snel kwamen daar grond en vastgoed bij. In 1898 begon De Utrecht een groot ontginningsproject als belegging. Dit groeide uit tot het Landgoed De Utrecht in Esbeek (Hilvarenbeek).

Onroerend goed

Vastgoed, een relatief nieuwe beleggingsvorm, was belangrijk voor de maatschappij. De Utrecht kocht de grond aan en kon zo,

in samenwerking met de architect, zelf bepalen wat er gebouwd ging worden. De maatschappij liet winkels met woningen, kantoren en eigen bijkantoren bouwen. Het is onzeker of het rendement dat men van de onroerende goederen verwachtte ook werkelijk werd gehaald. De directie van De Utrecht vond het bezit van eigen gebouwen echter ook een manier om vertrouwen en degelijkheid uit te stralen. Het belang van mooie panden als reclame-middel bleek onder meer bij het besluit van het bestuur in 1897 tot de bouw van een prestigieuze winkelgalerij aan de Raadhuisstraat in Amsterdam. Het project werd begroot op 700.000 gulden. Sommige leden van de directie vonden het een riskante belegging, maar directeur W.P. Ingenegeren junior was voorstander. Hij had het volste vertrouwen in de verhuurbaarheid, ook vanwege 'den grooten invloed, die dergelijke bezitting in het hart van Amsterdam op den gang van zaken der vennootschap ten goede moet uitoefenen'. De architect van de winkelgalerij was Adolf Leonard van Gendt (1835-1901). Ook de bijkantoren van De Utrecht dienden als belegging én als reclamemiddel. In 1896 kocht De Utrecht panden op een vooraan-

staande locatie in Brussel, op de hoek van de Boulevard du Nord (de huidige Adolphe Maxlaan) met de Rue de la Fiancée (Bruidstraat). Directeur Ingenegeren vond het bezit van mooie panden - liefst op stand gelegen - een betere reclame voor een verzekeringsmaatschappij dan het plaatsen van advertenties. Naar aanleiding van het nieuwe kantoor in Tilburg uit 1898 meldde hij dat dit tot meer belangstelling van het publiek en hogere omzetten had geleid. De Utrecht vermeldde in het jaarverslag van 1907 zelfs dat zij de enige levensverzekeringmaatschappij was die 'in plaats van duizenden aan vaak nutteloze advertenties weg te werpen, die gelden aanwendt ter afschrijving op haar fraaie gebouwen - zie vooral het Beeldenhuis Damrak en de Raadhuisgalerij; zij steunt dus de beeldende Kunsten en hare reclame is eene steeds beter wordende geldbelegging'.

Reclame

Verzekeringsmaatschappijen maakten in de 19e eeuw vooral gebruik van mondelinge promotie door boden en agenten. Overige reclame-inspanningen waren nog onbeduidend. De gedachte overheerste: dat wat goed is, heeft geen lof nodig. De eerste reclame-uitingen doken aan het eind van de 19e eeuw op in de vorm van affiches en kalenders. De voorstellingen waren vaak overladen met symbolische motieven uit de klassieke oudheid en het christendom. De mogelijkheden om reclame te maken waren nog beperkt. Naast adverteren in bladen, verspreiding van vlugschriften en

kalenders en het aanplakken van affiches op blinde muren of reclamezuilen, was er nog de mogelijkheid van naamsvermelding op gevels en trams. De emailen borden die hiervoor gebruikt werden, bleken door de enorme duurzaamheid erg geschikt voor buitenreclame.

De Utrecht gaf aanvankelijk weinig prioriteit aan dergelijke vormen van publiciteit en meende dat het bezit van imposante gebouwen veel betere reclame voor de maatschappij was. Deze visie was niet uniek voor De Utrecht. Ook andere verzekeraars gebruikten mooie gebouwen als reclame-middel. In 1922 schreef J. van Schevichaven in zijn boek over Levensverzekering: 'De fraaiste en voordeligste reclame, waarvoor de Maatschappij echter eenige financiële kracht moet hebben is het bezit van één of meer flinke gebouwen. De attentie van het publiek wordt daardoor op de maatschappij gevestigd, terwijl zijzelf van die gebouwen dikwijls een flinke rente trekt. Dit is wellicht het eenige reclamemiddel, dat geld opbrengt, in plaats van geld te kosten.' Om de aandacht van het publiek te trekken met deze gebouwen kozen verzekeringsmaatschappijen voor een eigentijdse vormgeving. Met een bijzonder kantoor kon men zich onderscheiden van de concurrentie. Daarom schakelden vrijwel alle grote verzekeraars gerenommeerde architecten in. Zo ontwierp in 1893 architect Hendrik Petrus Berlage (1856-1934) aan het Damrak in Amsterdam het kantoorgebouw van De Algemene. In 1895 bouwde Berlage ook een kantoor voor De Nederlanden van 1845 in

- < Brievenhouder voor het kantoor van Piëtas in Brussel, met afbeeldingen van het gebouw aan de Drift in Utrecht, circa 1900. [COLLECTIE STICHTING KUNST & HISTORISCH BEZIT ASR NEDERLAND](#)
- ✓ Kantoorgebouw De Utrecht aan de Tweebaksmarkt in Leeuwarden uit 1903. In 2021 heropent het pand met een culturele bestemming. [FOTO LYMANTRIA, WIKIMEDIA COMMONS CC-BY-SA](#)
- > De Utrecht-gebouwen aan het Damrak in Amsterdam, afgebeeld achterop het Jaarverslag 1905. [COLLECTIE STICHTING KUNST & HISTORISCH BEZIT ASR NEDERLAND](#)
- ↘ Houtvesterij met brandtoren op Landgoed De Utrecht in Esbeek, 1905. [COLLECTIE STICHTING KUNST & HISTORISCH BEZIT ASR NEDERLAND](#)

Amsterdam. Berlage werd de huisarchitect van deze maatschappij, mede door zijn persoonlijke contacten met directeur Carel Henny. Voor hem ontwierp Berlage in 1898 ook een woonhuis in Den Haag, Villa Henny. In totaal ontwierp Berlage voor De Nederlanden van 1845 zeven kantoren, waarvan dat op de hoek van de Wittevrouwensingel en Nachtegaalstraat in Utrecht in 1930 het laatste was. Deze gebouwen dienden als reclamemiddel voor de maatschappij en werden afgebeeld op polissen, affiches en promotiemateriaal.

Piëtas en De Utrecht

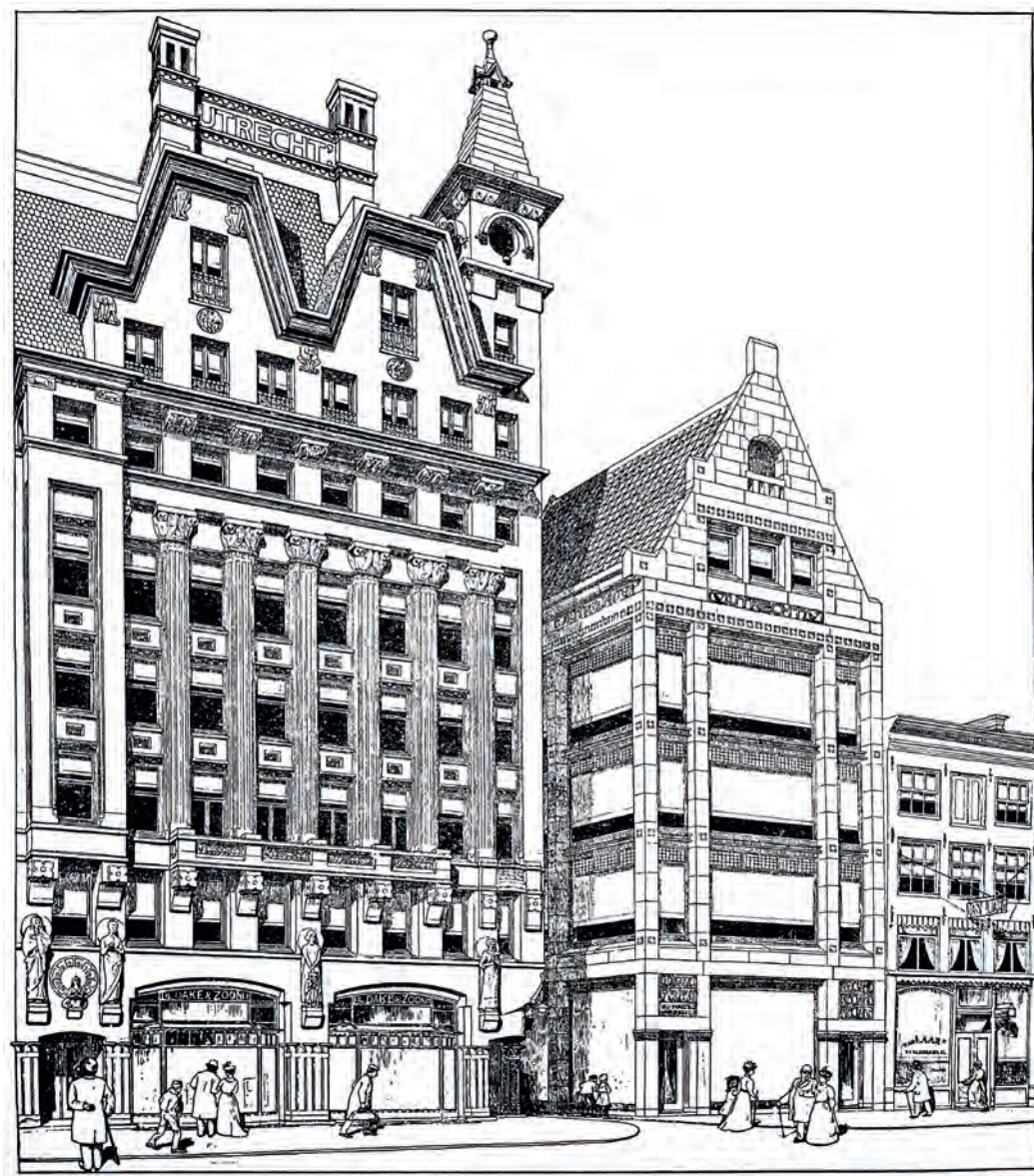
Aan de Drift 9 in Utrecht staat het karakteristieke kantoorgebouw van Levensverzekering-Maatschappij Piëtas, opgericht in 1861. Ook dit is een goed voorbeeld van een gebouw dat als reclamemiddel diende. Het is een rijk gedecoreerd pand met allure op een prominente plek. Het werd in 1905

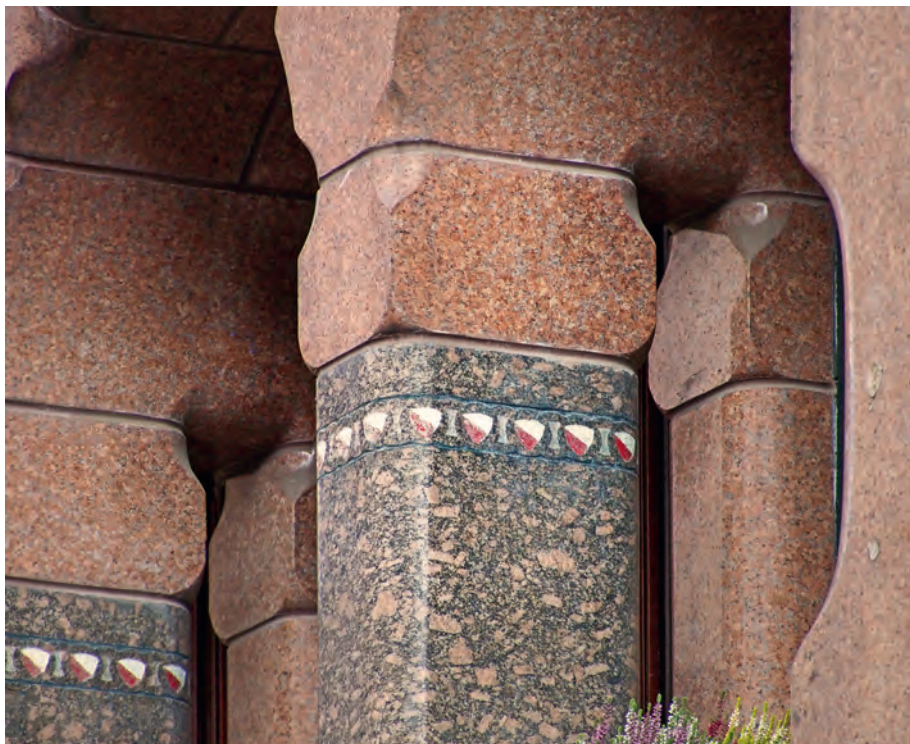

ontworpen door architect Jacobus Augustinus van Straaten (1862-1920). De maatschappij beeldde het gebouw trots af op polisbladen en andere reclame-uitingen. In 1916 nam De Utrecht concurrent Piëtas over en beschikte daardoor over een extra hoofdkantoor, naast dat aan de Leidseweg. De Staatsspoorwegen hadden in 1918 uitbreidingsplannen aan de Leidseweg, waarvoor De Utrecht mogelijk moest wijken. Deze plannen gingen echter niet door. Het Piëtas-gebouw werd daarom in 1919 afgestoten door De Utrecht.

Sinds 1902 beschikte De Utrecht aan de Leidseweg over een nieuw hoofdkantoor. De Rotterdamse architect Jan Verheul (1860-1948) had in 1893 een bijkantoor in Rotterdam gebouwd en vijf jaar later in Tilburg. In 1899 kreeg hij bovendien de opdracht voor het nieuwe hoofdkantoor in Utrecht. De drie oude kantoorpanden waren te klein geworden voor de alsmaar groeiende levensverzekeringsmaatschappij en er was behoefte aan een representatiever onderkomen. Directeur Ingenegeren selecteerde Verheul als architect omdat 'wij dan iets krijgen wat én fraai én praktisch is'. De andere directieleden twijfelden of het niet beter was een eenvoudiger kantoorgebouw te laten bouwen. Volgens de notulen van 30 oktober 1899 vroegen zij zich af 'of het publiek niet zal zeggen: het ware beter wat goedkoopere tarieven dan zoo'n fraai kantoor'. Directeur Ingenegeren antwoordde dat daar iets voor te zeggen was, maar dat de ondervinding juist het tegenovergestelde leerde: 'De mensen willen zoo iets. Nooit bijv. werden in Brussel zooveel lijfrenten gesloten als sedert wij ons tamelijk weelderig kantoor op de Boulevard du Nord betrokken. Nooit werd er in Tilburg noemenswaard gewerkt, maar sedert het kantoorgebouw er staat, verbazen Directeuren zich iedere week over de menigte posten, die er tot stand komen en dan niet alleen het kantoor, doch ook de hoofdagent die nog in Tilburg is, ondervindt het.' Verheul ontwierp een kantoor in de stijl van de Jugendstil. Het ontwerp kenmerkte zich door consequent gebruik van geome-

trische motieven en sierlijke vormen. De gevel was rijkelijk voorzien van beeldhouwen en siersmeedwerk. Dat smeedwerk had de typische art nouveau-zweeps slagmotieven. De Haagse beeldhouwer Jan Diekman (1863-1934) maakte de adelaars, draken en ook de leeuwen met het stads- en provinciewapen bij de bordestrap. In een nis van het gebouw stond het beeld van de verzekeringsengel, gemaakt door de Amsterdamse beeldhouwer Henri Scholtz (1868-1904). Architect Verheul voerde de stijl van het exterieur ook door in het interieur van het gebouw en bij het meubilair. De Utrecht was bijzonder tevreden met haar nieuwe onderkomen. Het prijkte samen met de Belgische, Franse en Deense hoofdkantoren op de polissen. Foto's van het gebouw werden zelfs opgenomen in het plaatjesalbum *Hollandsche kunst* van Van Nelle uit 1903. De Jugendstil was rond 1900 in Nederland nog niet vaak toegepast als bouwstijl, zeker niet zo groots. De stijl gaf het gebouw allure en maakte indruk op het publiek, zoals De Utrecht graag wilde. Komend vanaf de Catharijnebrug trok het alle aandacht en kreeg het bewonderende blikken van passanten.

- < Detail woonwinkelpand Choorstraat 14 uit 1906, in Moorse stijl ontworpen door Staal & Kropholler. FOTO ARJAN DEN BOER
- ✓ Archiefgebouw naast het hoofdkantoor van De Utrecht aan de Leidseweg, ontworpen door Staal & Kropholler in 1909. COLLECTIE STICHTING KUNST & HISTORISCH BEZIT ASR NEDERLAND
- > Bibliotheekkast uit het kantoorgebouw De Utrecht aan de Leidseweg, te zien op de tentoonstelling 300 jaar a.s.r.. FOTO JARNO VERHOEF, A.S.R.

Staal & Kropholler

In 1903 verleende de directie van De Utrecht de opdracht voor een bijkantoor in Leeuwarden aan Jan Frederik Staal (1879-1940), die toen een architectenbureau vormde met Alexander Jacobus Kropholler (1881-1973). De vader van Staal was een aannemer waarmee De Utrecht samenwerkte bij verschillende vastgoedprojecten. Directeur Ingenegen stelde voor de opdracht aan de jonge architect te gunnen. Een maand later bleek bij het bekijken van de ontwerptekening dat niet alle directieleden het ontwerp fraai vonden. Ingenegen had er volgens de notulen echter alle vertrouwen in, want 'aan zoo'n moderne teekening moet men eerst wat wennen en dat toch acht hij zeker: aandacht zal het genoeg trekken en daarmee wordt een voornaam doel bereikt'.

Het kleine kantoorgebouw aan de deftige Tweebaksmarkt 48 in Leeuwarden was een hommage aan architect Berlage, de leermeester van Staal en Kropholler. Het pand vertoont veel overeenkomsten met Berlages Villa Parkwijk in Amsterdam (later verplaatst naar Bilthoven). Belangrijker voor De Utrecht was dat Staal & Kropholler het gebouw tot een symbool voor het verzekeringswezen maakten. Beeldhouwer Joseph Mendes da Costa (1863-1939) vervaardigde de sculpturen, met op het torentje een beeld dat vier pelikanen uitbeeldt. De pelikaan prikt in zijn borst om met eigen bloed de jongen te voeren, een symbool voor ouderliefde en in het verlengde daarvan voor verzekeringszorg. Verder ontwierp Mendes da Costa twee gevelstenen met liggende leeuwen en wapens van Utrecht. In de voorgevel werd met rode baksteen 'Utrecht' ingelegd. Na dit pand volgden er nog meer belangrijke opdrachten aan Staal & Kropholler. In 1905 bouwden zij de houtvesterswoning

Tentoonstelling 300 jaar a.s.r.

De Utrecht was een van de voorgangers van de huidige verzekeringsgroep a.s.r. Als opvolger van Stad Rotterdam, De Utrecht en AMEV kan dit bedrijf dit jaar bogen op drie eeuwen historie. Deze lange geschiedenis van scheeps-, brand- en levensverzekeraars is samengevat in de tentoonstelling 'a.s.r. doet het, al 300 jaar' in het hoofdkantoor aan de Archimedeslaan in Utrecht. Dit gebeurt aan de hand van objecten uit de rijke bedrijfscollectie, zoals beelden, bodeversierselen, polissen, affiches, kalenders en emailen borden. Ook zijn er bijzondere bruiklenen te zien, zoals de bibliotheekkast en twee gevelbeelden van het kantoorgebouw De Utrecht aan de Leidseweg. Voor bezoekinformatie: www.asrnl.nl.

met brandtoren op het landgoed De Utrecht in Esbeek. Opvallend is de bakstenen toren met natuurstenen elementen. Het landgoed was een beleggingsobject, maar het had voor de maatschappij ook een promotie-functie. Het trok tal van bezoekers en er werden speciale excursies georganiseerd naar het landgoed. De naam van de maatschappij raakte hierdoor bekend bij een groter publiek. In de notulen sprak de directie over 'heel wat voordeliger reclame dan wanneer men jaarlijks eenige duizenden aan advertentiën besteedde. Een advertentie is een vluchtige reclame, een gebouw blijft en de ontginning willen wij hopen, wordt ieder jaar grootscher.'

Staal & Kropholler ontwierpen in 1903-1905 een opvallend gebouw voor De Utrecht aan het Damrak in Amsterdam (Beeldenhuis Damrak genoemd in het eerder geciteerde jaarverslag). Directeur Ingenegeren zag dit als een prima investering, gezien de drukke straat in het centrum met veel winkelende en passerende mensen. Besloten werd om op de gevel de naam van de maatschappij aan te brengen en de voorkant met beelden te versieren. Het reclamemotief stond vooral bij Ingenegeren altijd voorop. Met hun ontwerp gingen Staal & Kropholler de concurrentie aan met de tegenover gelegen Beurs van Berlage. Dat lukte vooral door de

inschakeling van beeldhouwer Mendes da Costa. Aan zijn beeldhouwwerk werd maar liefst 15 procent van de bouwsom besteed. De thematiek van de beelden verwijst naar het verzekeringswezen. De façade van zwart Noors graniet en groen Zweeds marmer heeft een sterke verticale geleiding. Na een studiereis naar de VS had Staal zich laten inspireren door Amerikaanse wolkenkrabbers. De hoogte, de Amerikaanse invloeden en het beeldhouwwerk maakten het gebouw tot een echte blikvanger. Het naastgelegen magazijngebouw dat Staal & Kropholler enkele jaren later ontwierpen, was aanzienlijk soberder uitgevoerd. Wel werd het voorzien van een tegeltableau met de naam 'Utrecht'.

Winkelwoonhuis en archiefgebouw

In de stad Utrecht ontwierpen Staal & Kropholler ook twee belangrijke gebouwen voor De Utrecht. Een daarvan was een beleggingsobject, een winkelwoonhuis aan de Choorstraat 14. De gevel is geheel bekleed met gepolijst roze graniet en heeft elementen die verwijzen naar de Moorse bouwkunst, zoals de zware kantelen en de boogvormen van zowel de loggia als de ramen. De pijlers van de bogen zijn gedecoreerd met het stadswapen van Utrecht. Deze oriëntaalse architectuur was een

eenmalig uitstapje in het werk van de beide architecten. Het exotische aspect maakt het tot een opvallend pand.

Het laatste gebouw waar Staal & Kropholler gezamenlijk aan werkten, was het archiefgebouw voor De Utrecht. Dit pand verrees direct naast het hoofdkantoor van Jan Verheul aan de Leidseweg en werd net als het hoofdgebouw in 1974 gesloopt voor de bouw van Hoog Catharijne. Het archiefgebouw was verwant aan het magazijngebouw aan het Damrak; beide hadden een erg gesloten gevel. Het archiefgebouw werd mede vanwege de brandveiligheid zwaar en gesloten uitgevoerd. Om het aanzien te verlevendigen kwam op de begane grond een winkelruimte. Beeldhouwer Mendes da Costa maakte een kariatide, een dragende vrouwenfiguur die de puibalk van de etalage ondersteunde. Zelfs een archiefgebouw moest dus opvallen en mocht wat kosten. Dat echter niet iedereen de ontwerpen van Staal & Kropholler wist te waarderen, blijkt uit de notulen van 19 april 1909: 'Zeker, het publiek moge 't nu nog niet mooi vinden, maar de aandacht trekken hun gebouwen allen. Er zit karakter in. Een volgend geslacht vindt ze wellicht wel mooi.'

De zeer verschillende panden die in opdracht van De Utrecht zijn gebouwd, hebben gemeenschappelijk dat ze van architectuur-historisch belang waren. Alle gebouwen kwamen voort uit de visie van directeur Ingenegeren op de promotionele waarde van bijzondere panden, ontworpen door goede architecten en kunstenaars. Voor hem stond vanaf het begin het reclamemotief voorop. En het lijkt dat hij daarin gelijk heeft gekregen: er verzezen fraaie kantoren, de verkoop van verzekeringen steeg en de maatschappij floreerde.

Beluister de Podcast Oud-Utrecht met Sigrid Vegter via www.oud-utrecht.nl.

Bronnen

- Notulenboeken directievergadering Levensverzekering Maatschappij Utrecht 1899-1909, collectie Stichting Kunst & Historisch Bezit ASR Nederland
- J.L.J.M. van Gerwen en N.H.W. Verbeek, *Voorzorg & de Vruchten: Het verzekeringsconcern AMEV: zijn wortels en vertakkingen van 1847 tot 1995* (Amsterdam 1995).
- Jacques van Gerwen, *Goede wijn behoeft een krans: Reclame van verzekeraars in Nederland vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw tot heden* (Den Haag 1996)
- Juliette Roding, *'De Utrecht', een Nederlands voorbeeld van Art Nouveau-architectuur* (Utrecht/Antwerpen 1977)
- René de Kam, *De Utrecht: Toekomst voor een verdwenen gebouw?* (Utrecht 2004)
- Bakx, Hans Willem, *Jan Frederik Staal 1879 - 1940 De wil van het gebouw en de wil van de tijd*, Rotterdam 2015
- Peter Karstkarel en Rienk Terpstra, 'A.J. Kropholler en J.F. Staal (1902-1910) en het kantoorpand voor De Utrecht te Leeuwarden (1903)', *Bulletin KNOB* 77-1 (februari 1978) pp. 18-29.
- *De Utrecht Band, jubileum-nummer t.g.v. het 75-jarig bestaan der Maatschappij* 3-10 (oktober 1958).
- *Utrecht Vizion 1883-1983: de Utrecht Honderduit* (Utrecht 1983)

A la gloire du Roi

Utrechtse steden getekend voor de Zonnekoning

Een van de mooiste tekeningen die het profiel van de stad Utrecht in beeld brengen, bevindt zich in Parijs. Dit weinig bekende stadsportret, gemaakt door Adam Frans van der Meulen (1632-1690), dankt zijn ontstaan aan de expansiedrift van de Franse koning Lodewijk XIV en diens veroveringstocht in de noordelijke Nederlanden in het 'rampjaar' 1672.

Lodewijk XIV streefde ernaar om de economische en militaire macht van Frankrijk te herstellen. In zeker elf veldtochten wist hij het grondgebied van het Franse koninkrijk naar het noorden uit te breiden. De steden en versterkte plaatsen die hij had ingenomen, liet hij ter plaatse documenteren in de vorm van tekeningen. Er reisden kunstenaars mee om de locaties ter plaatse vast te leggen. Deze tekeningen dienden als uitgangspunt voor schilderijen, wandschilderingen en gobelins die een prominente plaats kregen in Lodewijks paleizen, waaronder Versailles en Marly. De reistekeningen werden uitgewerkt en vertaald naar schilderijen in de Manufacture des Gobelins te Parijs. Bij dit koninklijk atelier werkte een groot aantal schilders en tapijtwevers onder leiding van 'peintre du Roy' Charles le Brun (1619-1690). In de Manufacture waren opvallend veel Vlaamse kunstenaars actief als schilder, prentmaker of tapijtwever. Een van de meest succesvolle Vlamingen was Adam Frans van der Meulen. Hij werkte de eerste helft van zijn leven in zijn geboorteplaats Brussel als leerling van Pieter Snayers (1592-1667), een schilder van oorlogstaferelen. Van der Meulens schilderijen van schermut-

selingen raakten ook buiten Brussel bekend. Ze vielen op door de perfecte uitbeelding van landschappen, personen, dieren, attributen en algehele sfeer. Ook Charles le Brun merkte Van der Meulens talent op en haalde hem in 1664 naar Parijs. In de Manufacture des Gobelins kreeg hij de leiding over de fabricage van wandtapijten, waarvoor hij ook de kartons maakte.

Op reis met de Zonnekoning

Lodewijk XIV had de bijzondere kwaliteiten van de Vlaamse schilder ook ontdekt. Hij nam Van der Meulen voortaan mee op al zijn veldtochten om de ingenomen steden te documenteren. De ter plaatse gemaakte tekeningen speelden bij het in Parijs uitwerken van de schilderijen en wandtapijten echter maar een beperkte rol. Het ging bij de eindproducten namelijk vooral om de suprematie van de veroveraars; de herkenbaarheid van de afgebeelde personen stond voorop, met de Zonnekoning gloriërend op de voorgrond. De stad op de achtergrond was uiteindelijk niet meer dan een indicatie waar de heroïsche inname had plaatsgevonden. Er werden zelden gevechtshandelingen op de schilderijen en wand-

Tolien Wilmer beheerde bij Het Utrechts Archief de collectie tekeningen en prenten en is auteur van beide delen van 'De getekende stad' (2005 en 2016).

tapijten afgebeeld. Ze waren niet bedoeld als oorlogsverslaggeving maar dienden uitsluitend 'à la gloire du roi'. Adam Frans van der Meulen kreeg tijdens zijn reizen in het gevolg van de koning alle faciliteiten die hij nodig had. Hij beschikte over een eigen karos. In dit rijtuig zal hij de nodige ruimte hebben gehad voor het tekenen van zijn stadsprofielen. Er vallen twee soorten tekeningen te onderscheiden: levendige, spontane schetsen in klein formaat, vaak in rood of zwart krijt, en de uiterst gedetailleerde, op groot formaat vervaardigde stadsgezichten. Die bestaan uit meerdere, aan elkaar geplakte bladen en zijn vaak meer dan anderhalve meter lang. Daar werd de voorstelling in dunne potloodschetsen opgezet. Met verdunde grijze en bruine inkt bracht Van der Meulen vlakken en schaduwen aan. Kleuraccenten werden mogelijk later in het atelier toegevoegd. Deze grote, gedetailleerde, in verdunde inkt gewassen stadsprofielen zijn echte architectuurtekeningen. Ze geven informatie over de afmetingen en het uiterlijk van muren en bastions en van de daarbovenuit stekende gebouwen. Zo vormen zij een belangrijke bron voor onze kennis van verdwenen of nog bestaande gebouwen en de details daarvan. Van der Meulen beschikte tijdens zijn reizen ook over een assistent. Diens naam werd nooit vermeld, evenmin als zijn werkzaamheden. Wel duidde de schilder hem een enkele keer aan als 'mon homme'. Naast de stadsprofielen maakte Van der Meulen ook schetsen van paarden en ruiters die hij voor de uiteindelijke compositie kon gebruiken. Hij heeft zijn werk zelden gesigneerd. Door de vele kopieën die ervan zijn gemaakt is het soms moeilijk vast te stellen

of het werk van de hand van de meester is of van een kopiist. Elke tekening heeft op de voorzijde of - meestal - achterop een geografische aanduiding. Van enkele niet-geannoteerde bladen is onbekend wat er is afgebeeld. Er staan ongeveer 240 tekeningen op naam van Adam Frans (of François) van der Meulen. Deze bevinden zich grotendeels in de Collection du Mobilier national in Parijs. Verder worden er 104 van zijn tekeningen bewaard bij het Département des arts graphiques van het Louvre. In de zomer van 1672 maakte Van der Meulen zijn vierde reis in het gevolg van de Franse troepen. Doel van deze veldtocht was het innemen van steden en versterkingen in de noordelijke Nederlanden, 'La guerre de Hollande'. De Fransen naderden ons land via de Rijn. Na de inname van enkele Duitse steden als Xanten en Rees staken zij bij Lobith de rivier over. Van daaruit reisde Van der Meulen via Doetinchem en Doesburg naar Arnhem en verder noordwaarts langs de IJssel, waar hij het aanzicht van Zutphen en Zwolle tekende. Via Kampen, Elburg en Harderwijk bereikte hij Amersfoort, dat hij vanaf een uitloper van de Amersfoortseberg in beeld bracht. Vervolgens tekende hij Utrecht en daarna Woerden en Naarden, de meest westelijke plaatsen. In dit deel van het land leidde de markies De Rochefort als luitenant-generaal de veroveringstochten. Inmiddels was het Franse offensief tot staan gebracht dankzij de (Oude) Hollandse Waterlinie. Van der Meulen bracht nog een aantal zuidelijker gelegen steden in beeld, zoals Wijk bij Duurstede, Culemborg, Tiel en Zaltbommel. Op zijn terugreis naar Parijs tekende hij als laatste Nijmegen vanaf de overkant van de Waal.

- ◀ Amersfoort gezien vanaf de Amersfoortseberg (detail). A.F. van der Meulen, 1672. [COLLECTION DU MOBILIER NATIONAL, PARIJS, NO 7-000](#)
- ◀ Portret van Adam Frans van der Meulen met een lofdicht op zijn waarheidsgetrouwe weergaves. Gravure door Pieter van Schuppen naar Nicolas de Largillière, 1687. [RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM](#)
- ▲ Gezicht op Woerden met links het kasteel. A.F. van der Meulen, 1672. [COLLECTION DU MOBILIER NATIONAL, PARIJS, NO 225-000](#)
- ▲ Gezicht op Wijk bij Duurstede vanaf de overkant van de Lek. A.F. van der Meulen, 1672. [COLLECTION DU MOBILIER NATIONAL, PARIJS, NO 230-000](#)

▲ Profiel van Utrecht vanuit het westen. A.F. van der Meulen, 1672. [COLLECTION DU MOBILIER NATIONAL, PARIJS, NO 205-000](#)

V.l.n.r. te herkennen: Nieuwe Leidschevaart met daarboven het St. Jobsgasthuis, de Jacobikerk, de Plompetoren, de Catharijnepoort, de molen De Cruyp op het noordwestelijke bastion van het voormalige kasteel Vredenburg, de toren van het Wittevrouwenklooster, het Hertenhuis (Oudegracht 86), het huis Oudaen (Oudegracht 99), het huis Drakenburg (Oudegracht 114), het huis Fresenburg (Oudegracht 113), de molen Het Cosgen op het zuidwestelijke bastion van het voormalige kasteel Vredenburg, het huis Groot Blankenburg (Oudegracht 121), de toren van de Janskerk, het huis Putruwel (Oudegracht 134), het huis Keyserrijk (Stadhuisbrug/Ganzenmarkt), het huis Groot Groenewoude (Oudegracht 151), het stadhuis, de torens van de Pieterskerk, de Buurkerk, de Dom, de Mariakerk, de torens van de Paulusabdij, de kapel van het Abraham Doleklooster, de kapel van het Duitse Huis met de naastgelegen Commanderie, de toren van de Regulierenkerk, de Catharijnekerk, de Smeetoren, het torentje van het St. Servaasklooster, de Geertekerk, de Agnietenkapel, de Nicolaikerk, de molen van Nelman, de Bijlhouwerstoren en de molen De Sprokkel bij het bastion Sterrenburg.

➤ Profiel van Utrecht vanuit het westen door Herman Saftleven, 1669. Het linker van de vier bladen van deze uiterst zeldzame prent ontbreekt. Een bijgewerkte versie uit 1684 bleef wel compleet bewaard. [HET UTRECHTS ARCHIEF, BEELDMATERIAAL NRS 30781-30783](#)

De overgave van de stad Utrecht aan het Franse leger. Lambert de Hond II, 1672. [CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT \(FOTO ERNST MORITZ\)](#)

Het stadsprofiel van Utrecht

Na de inname van Amersfoort verscheen markies De Rochefort op 23 juni bij Utrecht, de hoofdstad van het Sticht. Lodewijk XIV verbleef toen nog op kasteel Keppel, na de verovering van Doesburg waaraan hij persoonlijk leiding had gegeven. Dat een delegatie van het Utrechtse stadsbestuur tamelijk snel de sleutels van de stad aan de Fransen overhandigde is algemeen bekend. Deze situatie is door meerdere schilders uitgebeeld op schilderijen die de Zonnekoning van zijn veroveringen liet maken. Een voorbeeld is het schilderij van de Vlaming Lambert de Hond II dat in 2018 door het Centraal Museum is verworven. De koning glorieert er pontificaal op de voorgrond terwijl de Utrechtse magistraten hem nederig de stadssleutels overhandigen. In werkelijkheid vond de overdracht van de sleutels aan De Rochefort echter op het stadhuis plaats en was de koning daar helemaal niet bij aanwezig. Op de achtergrond van het schilderij is de stad in vogelvluchtperspectief vanuit het westen weergegeven. Ook Van der Meulen tekende zijn profiel van Utrecht vanuit het westen. Dat was de beste manier om de stad in haar volle

lengte van noord naar zuid in beeld te brengen. De kale, onbebouwde voorgrond is naar de werkelijkheid weergegeven, zoals dat ook op andere stadsprofielen van Utrecht uit die tijd het geval is. De grond ten westen van de stad was al bouwrijp gemaakt voor het uitbreidingsplan dat Hendrick Moreelse in 1664 had gepresenteerd. Dit was in feite een voortzetting van het in 1624 ingediende plan van zijn vader, de burgemeester en kunstschilder Paulus Moreelse, dat al voorzag in stadsuitbreiding in westelijke richting. Toen werd alleen de Nieuwe Leidsche Vaart gegraven, een rechtstreekse verbinding van de Leidsche Rijn naar de Catharijnesingel. Ook het plan van Hendrick Moreelse werd maar ten dele uitgevoerd. Alleen de grachten zijn in 1664/65 gegraven: de drie parallel aan de Catharijnesingel lopende moesgrachten en de Mariagracht dwars daarop, vanaf het voor dit uitbreidingsplan afgegraven Mariabolwerk. Gezien de grote lengte van de stad aan de westzijde is het onmogelijk dat Van der Meulen deze vanuit één standpunt in beeld heeft gebracht. Door een aantal keren van standplaats te veranderen kon de tekenaar

het af te beelden onderwerp steeds recht van voren weergeven. Hij was overigens niet de eerste kunstenaar die dit deed. Van der Meulen moet kennis hebben gehad van de prent van het stadsprofiel van Utrecht die Herman Saftleven (1609-1669) maakte na diens in datzelfde jaar gemaakte tekening. Aan de beide uiteinden wijken de prent en de tekening van Van der Meulen enigszins af en de lichtval is verschillend, maar verder komen alle onderlinge afstanden van gebouwen en onderdelen daarvan overeen. Ook de stand van de molenwieken is identiek. Van der Meulen gaf het buitengebied kaal weer, zoals het in werkelijkheid ook was. Saftleven maskeerde dit juist door de voorgrond te verlevendigen met

personen en vervoermiddelen. Op zijn prent vormt de Mariagracht, vrijwel in lijn met de Domtoren, het scharnierpunt van het stadsprofiel, terwijl Van der Meulen de gracht opvallend naar rechts uit beeld liet lopen. Van der Meulen zal ongeveer gelijktijdig met de troepen van De Rochefort bij Utrecht zijn aangekomen en na de overgave van de sleutels op 23 juni met zijn tekenwerk zijn begonnen. Utrecht was daarna vrij toegankelijk voor de Fransen en dus ook voor de tekenaar die deze grote, voor hem onbekende stad in beeld moest brengen. Misschien heeft iemand die Van der Meulen bezig zag hem wel geattendeerd op de prent van Saftleven met hetzelfde aanzicht, die wellicht bij een prenthandelaar verkrijg-

Exposities 'Utrecht aan de Singel' en 'Rampjaar 1672-1673'

Ter gelegenheid van de heropening van de singel organiseert Het Utrechts Archief een kleinschalige tentoonstelling, die tot 10 januari 2021 te bezoeken is aan de Hamburgerstraat. Met een historisch panorama van de singel uit 1859 en hedendaagse bewonersportretten van Iris Tasseron. Een digitale applicatie met historisch beeldmateriaal heeft het stadsprofiel van Herman Saftleven uit 1669 als uitgangspunt. Daarnaast is ook de expositie over het Rampjaar 1672-1673 nog te zien. www.hetutrechtsarchief.nl.

baar was. Lang zal hij niet in Utrecht hebben verbleven. Dat de stad niet belegerd werd, verklaart misschien waarom er geen andere tekeningen van Utrecht bekend zijn van zijn hand. Van steden als Doesburg en Maastricht (in 1673), die wel belegerd werden, heeft hij meerdere (detail)tekeningen gemaakt.

Gebruik en belang

Het was de bedoeling dat Utrecht zou gaan figureren op een wandschildering in het Château de Marly, uit te voeren door Jean-Baptiste Martin (1659-1735). Deze schilder heeft na de dood van Van der Meulen in 1690 diens tekeningen als uitgangspunt genomen. De wandschildering is echter niet uitgevoerd. Daarnaast werd het gezicht op Utrecht als een van de onderwerpen genoemd voor *l'Histoire du Roi*, een reeks allegorische wandtapijten. Ook dit prestigieuze project is uiteindelijk niet uitgevoerd omdat het te kostbaar bleek te zijn. Van de Utrechtse steden is alleen Amersfoort op een wandtapijt terechtgekomen, dat eveneens wordt bewaard in de Collection du Mobilier national. De voorstelling is geschilderd op speciaal voor dit doel geweven taftzijde en bestaat uit een zeer barokke omlijsting van drie cartouches waarin de profielen van Doetinchem, Zwolle en Amersfoort zijn verwerkt. Deze zijn echter zo vaag op de achtergrond weergegeven dat ze nauwelijks herkenbaar zijn.

De tekening van Utrecht is een van de mooiste stadsgezichten die Adam Frans van der Meulen heeft gemaakt. Het is méér dan een nauwkeurige weergave van wat een tekenaar met kennis van architectuur voor zich zag. Juist de subtiele kleuren waarmee materiaalsoorten en schaduwen zijn weergegeven, maken deze documentatietekening tot een haast volmaakt kunstwerk. Bovendien is het de laatste weergave van de stad voordat die twee jaar later getroffen werd door een uitzonderlijk noodweer, waardoor verschillende gebouwen definitief van uiterlijk zouden veranderen. Het is opmerkelijk dat we de mooiste tekening van Utrecht te danken hebben aan de aanwezigheid van een bezettingsmacht van een buitenlandse vorst.

Wandtapijt van beschildeerde zijde met gezichten op Doetinchem, Zwolle en Amersfoort (onder), ontleend aan A.F. van der Meulen. François Bonnemer naar Charles le Brun. COLLECTION DU MOBILIER NATIONAL, PARIJS, GMTT 105-001

Literatuur

- Laure C. Starcky, *Dessins de Van der Meulen et de son atelier*. Inventaire des collections publiques françaises 33 (Parijs 1988).
- S. de Vries, 'Adam-Frans van der Meulen (1632-1690), hofschilder van Lodewijk XIV, in de Republiek: 1672-1673', *Jaarboek Monumentenzorg* 1990 pp. 134-147.
- *La Route du Nord*. Van der Meulen; *Dessins et soies peintes*. Tentoonstellingscatalogus Galerie nationale de la Tapisserie, Beauvais 11 juni-11 september 1991.
- *A la gloire du Roi*. Tentoonstellingscatalogus Musée des Beaux-Arts de Dijon 9 november-28 september 1998 en Musée d'Histoire de la Ville de Luxembourg 29 oktober 1998-17 januari 1999.

< Elsenburg aan de Vecht bij Maarssen. Ingekleurde prent uit 'Verzameling van gezichten en dorpen enz.', uitgegeven door Isack Greve, 1719. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)

Historische buitenplaatsen Elsenburg, VreedenHoff en Heemstede

Historische buitenplaatsen kennen een onzeker bestaan, zowel vroeger als nu. Dat kan geïllustreerd worden aan de hand van drie recente publicaties, die de lotgevallen van een aantal buitens in de provincie Utrecht behandelen. Het betreft de verdwenen buitenplaats Elsenburg bij Maarssen, het net op tijd van de ondergang geredde kasteel Heemstede bij Houten en het Huis VreedenHoff, dat nog in volle glorie te bewonderen is in Nieuwersluis.

Marion Cornélie van Oudheusden is kunsthistorica, publiciste en redactrice van dit tijdschrift.

Het boek over Elsenburg blijkt een veel grotere reikwijdte te hebben dan de hoofdtitel *Elsenburg, de verdwenen buitenplaats* in eerste instantie doet vermoeden. De subtitel 'Het ontstaan van het buitenleven aan de Vecht' dekt de lading vollediger. Aan de hand van het Huis Elsenburg worden opkomst, bloei en neergang van het buitenplaatsleven aan de Vecht door de eeuwen heen geschetst.

De invloedrijke Amsterdamse koopman en burgemeester Joan Huydecoper (1599-1661) kocht in 1628 een bestaand huis net benoorden Maarssen, later Goudestein gedoopt. In de daarop volgende jaren kocht hij landerijen in de omgeving aan, niet alle direct aan de Vecht gelegen, maar ook in het achterland. Hij verkavelde de nieuwe percelen en verbeterde de waterhuishouding en grondkwaliteit om de terreinen vervolgens aan vermogende Amsterdammers door te verkopen of te verhuren. Met

deze grootschalige projecten zorgde Huydecoper in feite voor de start van het buitenplaatsleven aan de Vecht.

Uitgebreid gaat het boek in op de diverse verklaringen voor deze 'trek naar buiten' van de - vooral Amsterdamse - regentenstand. De behoefte van kooplieden om, naast de zeer lucratieve maar risicovolle handel over zee, tevens te investeren in land als veilige belegging, speelde een belangrijke rol. Daarnaast waren er de mogelijkheden tot exploitatie die de vruchtbare kleigrond in eventuele mindere tijden kon bieden, zoals agrarische activiteiten of pannen- en steenbakkerijen. En waar ook een heerlijkheid met de bijbehorende rechten kon worden aangeschaft, verwierf men tevens politieke invloed.

De nieuwe Vechtbewoners kenden elkaar veelal persoonlijk, hetzij via familierelaties, hetzij als kooplieden en mederegenten. In ieder geval bewoog men zich binnen

Jan Simonis, Jaap Kottman, Hans van Bommel, *Elsenburg, de verdwenen buitenplaats. Het ontstaan van het buitenleven aan de Vecht*. Verloren, Hilversum 2020. ISBN 978 90 8704 834. 228 blz. € 25,-.

Anthony Lisman en Leo Wevers, *Het Stichtse Landsiraad. Kasteel Heemstede bij Houten*. Stokerkade, Amsterdam 2020. ISBN 978 90 7915 6474. 224 blz. € 24,95.

Anthony Lisman, *Een buitenplaats in detail. VreedenHoff aan de Vecht*. Stokerkade, Amsterdam 2017. ISBN 978 90 7915 6375. 288 blz. € 29,50.

Aanbieding: VreedenHoff en Heemstede samen voor € 40,- via www.stokerkade.nl.

- < VreedenHoff te Nieuwersluis, detail van een trapleuning. FOTO JEROEN VAN DE WATER (UIT BESPROKEN BOEK)
- ✓ Allee in het sterrebos van Heemstede door Isaac de Moucheron, circa 1700. TEYLERS MUSEUM, HAARLEM
- > Gezicht op Heemstede, prent door Daniël Stopendaal, circa 1770. COLLECTIE RIJKSMUSEUM
- ↘ Kasteel Heemstede, trappenhuis met rode loper. FOTO JEROEN VAN DE WATER (UIT BESPROKEN BOEK)

dezelfde sociale kringen. De Huydecopers, Pauws en Valckeniers: aan de Vecht was men 'onder ons'. Het is daarom niet verbazend dat de Vechtstreek vooral in trek was bij rijke Amsterdamse kooplieden, en veel minder bij bijvoorbeeld Utrechtse notabelen. Soms werden bestaande hofsteden uitgebouwd tot een buitenplaats, vaak werden er ook nieuwe gesticht, meestal naar eigen inzicht van de kersverse eigenaar. Een daarvan was het inmiddels verdwenen Elsenburg, het onderwerp van de publicatie.

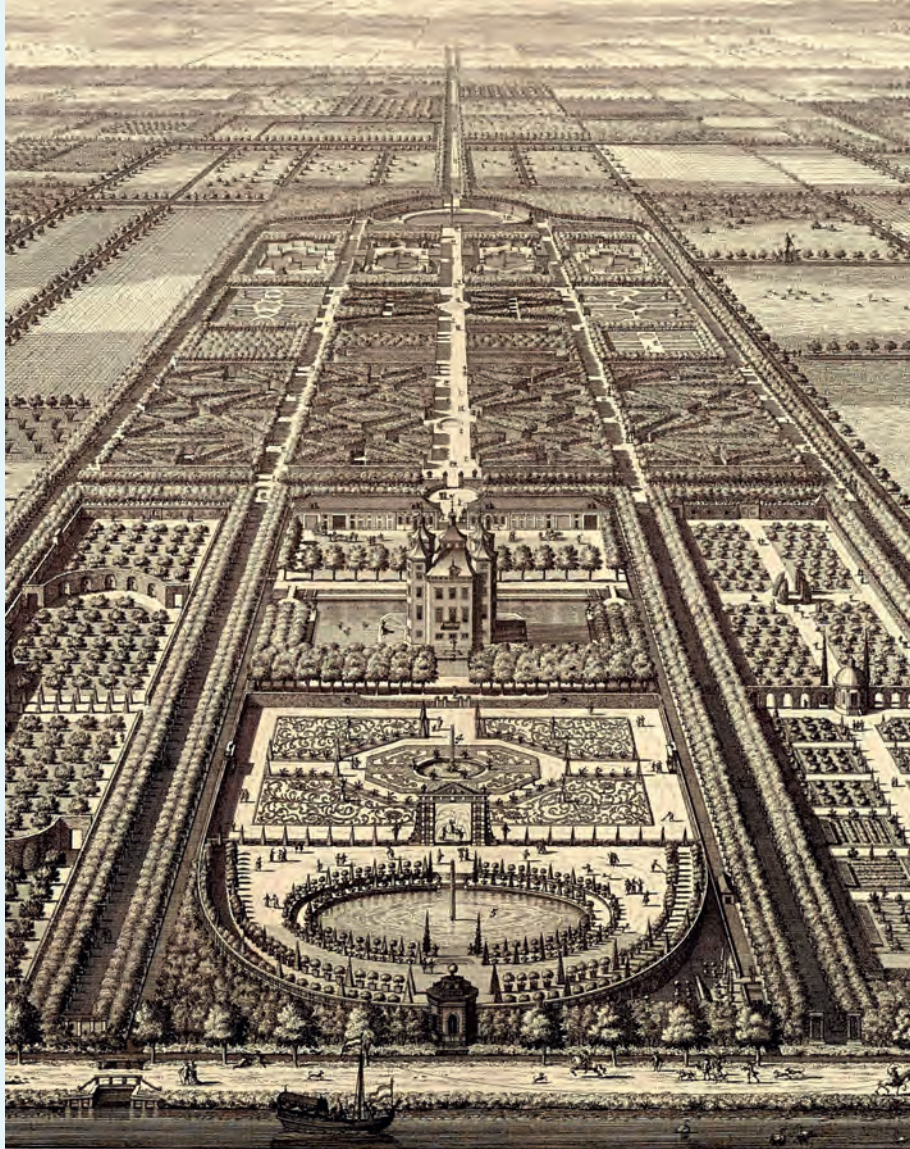
Sloopgolf

Elsenburg, waarvan het grondgebied voor een klein deel samenvalt met het huidige Doornburgh in Maarssen, kende drie opeenvolgende huizen met die naam op deze plek. Het eerste werd gebouwd door de architect Philips Vingboons; het derde huis was mogelijk het grootste landhuis ooit aan de Vecht gebouwd. Desondanks werd het in 1812 gesloopt. Het boek, met bijdragen van meerdere auteurs, gaat niet alleen uitgebreid in op de bouwgeschiedenis en de tuinaanleg van Elsenburg, maar schenkt tevens aandacht aan belendende thema's, zoals de gezamenlijke cultuur van de buitenplaatsbewoners en het zogenaamde hofdicht, een lofzang op huis en tuin.

In de laatste decennia van de 18e eeuw was de bouw van landhuizen aan de Vecht over zijn hoogtepunt heen. Door de algemene economische teruggang in de Republiek verkochten veel regenten hun buitenplaats, vaak immers hun tweede huis. Onderhoud en personeel waren te duur geworden en een nieuwe eigenaar was niet zomaar gevonden. Veel landgoederen werden verkocht voor de sloop. Omdat de buitens op goede landbouwgrond waren gelegen, werd het land als zodanig verkocht en het huis zelf afgebroken. Dit gold vooral voor de kleinere buitenplaatsen; de grotere wisten vaak nog te overleven. Door deze afbraak kreeg de Vechtstreek rond 1800 weer een meer landelijk aanzien.

Een van de buitens dat de sloopgolf luisterrijk wist te overleven is het huis VreedenHoff te Nieuwersluis. De geschiedenis van dit huis werd in 1999 in een andere publicatie al uitgebreid beschreven door de helaas in augustus overleden eigenaar Anthony Lisman. Het huidige huis, in 1749 gebouwd door de vermogende Amsterdamse regent

Pieter Trip, heeft door de eeuwen heen de slopershamer telkens weten te ontwijken. Steeds weer ontfermde een betrokken eigenaar zich over de buitenplaats. Het boek leest als een wandeling door het nog immer prachtige huis. We worden aan de hand genomen om niet alleen de vele rijke vertrekken op de bel-etage te bezoeken, maar evenzeer de kelders en zolders. De vertrekken zijn met veel gevoel voor detail gefotografeerd, waarbij elementen als lichtschakelaars of koordtrekkers van gordijnen niet zijn overgeslagen. Dit resulteert in een boek dat op meerdere niveaus gelezen kan worden. Vanwege de grote precisie in verslaglegging vormt het een bijna documentair naslagwerk. Tegelijkertijd is het, mede door datzelfde oog voor detail, een ode aan een gekoesterd huis. Chapeau voor de fraaie fotografie door Jeroen van de Water en voor de verzorgde vormgeving.

Wederopbouw

Een heel ander lot trof het onfortuinlijke Heemstede bij Houten. Het boek over dit kasteel is eveneens van de hand van Anthony Lisman, in samenwerking met Leo Wevers. De aanduiding kasteel is in dit geval enigszins misleidend: het huis werd pas in 1645 gebouwd, ter vervanging van de nabijgelegen ridderhofstad Oud-Heemstede, toen al een ruïne. Toen Heemstede in 1680 in bezit kwam van een nieuwe eigenaar, de Utrechter Diderick van Velthuysen, begon het aan een ware bloeiperiode. Hij verfraaide niet alleen het huis, maar legde ook imposante tuinen aan. Deze moeten een bijzondere aanblik hebben gegeven, met sterrebossen, parterretuinen, bedriegertjes, een schelpengrot, moestuinen en boomgaarden. Ze behoorden tot de mooiste tuinen van de Republiek en trokken vele bezoekers uit binnen- en buitenland.

Met het kasteel werd in de loop der eeuwen niet altijd zorgvuldig omgesprongen. Maar niets had zo'n grote impact als de catastrofale brand die in 1987 uitbrak en het gebouw voor een groot deel in de as legde. Een latere eigenaar nam de schier onmogelijke taak op zich de uitgebrande ruïne te restaureren. Dat werk werd voortgezet door Anthony Lisman. In een persoonlijk relaas maakt hij inzichtelijk welke problemen daarbij om de hoek kwamen kijken. Hopelijk komen er in de toekomst nog mogelijkheden om de ooit zo prachtige tuinen (gedeeltelijk) te reconstrueren. Ook dit rijk geïllustreerde boek is weer zorgvuldig gefotografeerd en vormgegeven. Buitenplaatsen worden, door allerlei oorzaken, telkens weer bedreigd in hun voortbestaan. Tuinen en omringend cultuurhistorisch landschap lijken al helemaal vogelvrij. De drie boeken tonen, elk vanuit een eigen invalshoek, hoe precair het evenwicht is tussen de wens tot vernieuwing en de noodzaak tot cultuurbehoud.

Paal en perk aan jeugdoverlast?

Ton van den Berg is freelance journalist en mede-auteur van 'Van stadsie tot stad: Utrecht 1950-1970' (2019).

Rellende jeugd is een terugkerend fenomeen. Ook in de jaren 50 en 60 van de vorige eeuw raakten Utrechtse jongeren slaags met de politie. Er was sprake van 'huizenhoge vlammenzeeën', van 'handtastelijkheden tegenover de brandweer' en een 'kinderbeeldenstorm'. Burgemeester Coen de Ranitz (1905-1983) weet het aan een gezagscrisis en zocht een aanpak via wetenschappelijk onderzoek naar 'jeugdbaldadigheid'. Het ei van Columbus werd niet gevonden.

'De in ons land heersende ziekte om beelden te vernielen, heeft ook een deel van de Utrechtse bevolking aangetast', schrijft een verslaggever van het *Nieuw Utrechts Dagblad* in juli 1962. Aanleiding is het afbreken van de wandelstok van het beeld 'De Spoetnikkijker' op het Servaasbolwerk, maar eerder dat jaar is het fonteinbeeldje 'De Ambtenaar' achter het stadhuis al diverse keren beschadigd en ook het beeld van François Villon op de punt van de Nieuwegracht wordt niet met rust gelaten (dat kunstwerk verhuist in 1964 naar de rustiger plek Achter de Dom). Korte tijd later wordt bovendien het borstbeeld van de componist Johan Wagenaar in de Nieuwegracht gemieterd. 'Schande', schrijft burgemeester De Ranitz in de kantlijn van het artikel over de vernieling aan de Spoetnikkijker. Hij kondigt een bijeenkomst aan over jeugdcriminaliteit met vertegenwoordigers van de politie, openbaar

ministerie, rechterlijke macht, onderwijs en opvoedkundige instellingen. Zelfs als er nog geen daders zijn gevonden, is het de burgemeester duidelijk in welke hoek zij moeten worden gezocht, namelijk bij de jeugd. In een ambtelijk rapport staat: 'Er lijkt een kinderbeeldenstorm te bestaan: de jeugd vergrijpt zich herhaaldelijk aan beelden in parken en plantsoenen'. De jaarlijkse schade wordt begroot op 50.000 gulden en er zijn dagelijks acht medewerkers bij de afdeling Plantsoenen aan het werk om vernielingen aan de parken en plantsoenen te herstellen.

Vreugdevuren

Al vanaf zijn benoeming in 1948 krijgt De Ranitz via zijn portefeuille veiligheid te horen hoe de jeugd zich misdraagt. In eerste instantie gaat het voornamelijk over de kerstbomenjachten. In veel buurten gaan jongens tijdens de kerstvakantie de straat op om kerstbomen in te zamelen voor eigen

vreugdevuren. Dat 'inzamelen' leidt tot harde gevechten tussen rivaliserende buurtgroepen. Meermaals moet de politie - met de gummiknuppel in de hand - er aan te pas komen om te voorkomen dat iedereen elkaar de kop inslaat met stokken, flessen, vuurwerk en kettingen. In Wijk C is een van de deelnemers de latere judokampioen Anton Geesink.

Om de jaarlijks terugkerende overlast terug te dringen gaat de gemeente via de Stichting Vakantieontspanning zelf kerstboomverbrandingen organiseren. Die 'geleide brandjes' op meer dan tien locaties, zoals het Klokkenveld bij de Marnixlaan en het Paardenveld in Wijk C, zijn op zich een succes. Vooral in Zuilen wordt het evenement druk bezocht en groeit uit tot een mooie jaarlijkse traditie met optredens van de Zuilense fanfare. Maar de kerstbomenjacht en de gevechten verdwijnen er niet mee, die duren nog voort tot in de jaren 70. In 1955 schrijft het *Utrechtsch Nieuwsblad* in een commentaar dat 'de grappenmakerij' hier moet ophouden want de 'ware brandstapels' en 'huizenhoge vlammenzeeën' leiden tot

schermutselingen met de politie en, zo stelt de krant: 'een uniek verschijnsel: handtastelijkheden tegenover de brandweer'.

De krant denkt dat een te losse band tussen ouders en hun kinderen een van de oorzaken van de overlast is. Die analyse zal nog jarenlang leidend zijn. In een ingezonden brief schrijft iemand naar aanleiding van het krantencommentaar: 'Zou het niet aan te bevelen zijn om de ouders bij te brengen hoe zij hun kinderen beleefdheidsnormen en respect voor andermans eigendommen moeten leren?'. En in een column schrijft mw. ds. C.P. Thomsen, predikante van de Leeuwenbergh Gemeente, een analyse die ook tegenwoordig nog gangbaar is: 'De baldadige jongen is de jongen die geen emplooi heeft voor zijn overvloedige energie'. De remedie is volgens Thomsen de jongere 'te leren zijn kracht te geven aan iets zinvol'.

Baldadigheid

In 1954 zijn er in Utrecht 4.000 aangiftes van jeugdbaldadigheid (voornamelijk vernielingen, maar ook voetballen op verboden terrein). Dergelijke incidenten

< 'Sjorsklanten' belagen het beeldje De Ambtenaar achter het stadhuis, oktober 1965. FOTO L.H. HOFLAND, HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

< Burgemeester Coen de Ranitz rond 1960. FOTO L.H. HOFLAND, HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

▲ Koppen in de Utrechtse kranten uit de periode 1955-1967. UIT UTRECHTSCH NIEUWSBLAD EN NIEUW UTRECHTS DAGBLAD

➤ Jongeren in de Sterrenwijk bij het verbranden van kerstbomen, Oudejaarsavond 1958. FOTO T. VAN RIJNBEEK, HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

▼ Politieagent met hond tijdens ongeregelde honden in de Boorstraat, Nieuwjaarsnacht 1962. FOTO L.H. HOFLAND, HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

zijn in die tijd nog nieuws en halen vaak de kranten. Dat zorgt ervoor dat jeugdbaldadigheid de aandacht blijft trekken als maatschappelijk probleem en in 1958 wordt daarom het comité 'Nationale Campagne tegen Baldadigheid' opgericht, wat volgens de jeugdpagina's van het UN staat voor '...een gezelschap mannen en vrouwen dat er een hekel aan heeft dat jullie in ledigheid langs de straat zwerven en allerlei nare streken uithalen'. De latere popjournalist en kunstenaar Arne Zuidhoek (1941) woont in jaren 50 in Hoograven en zit op de MULO. Hij herinnert zich: 'Wat wij deden was een beetje rondhangen op straat. Er was niet zoveel anders. We waren te jong voor cafés waar we, zoals ik, met onze vetkuiven niet eens binnenkwamen. We kwamen wel in cafe-

taria's en dan hoopte je dat iemand een kwartje had om weer drie plaatjes op de jukebox te draaien. Als we met zes of zeven man op straat liepen kwam de politie er al op af en als we niet weggingen sloegen ze er op. Ja, zo werd je vanzelf baldadig. We gingen rellen met de politie als tijdverdrijf. Ik weet nog dat we op het Herderplein een stel vuilnisbakken op straat hadden gezet en wij gingen er omheen staan. Daar kwam natuurlijk de politie op af en dat was met zo'n motorzipsan, die agent rijdt op ons af om ons weg te jagen en dat doen wij, maar hij had die vuilnisbakken niet gezien en kon ze niet meer ontwijken.' Kritiek op de nationale campagne tegen baldadigheid komt er van de Utrechtse onderwijsbewouter Hendrik van der Vlist die in 1958 bij de opening van een jeugd-

honk in Transvaal zegt: 'Bestrijding van baldadigheid wordt niet bevorderd door moraliseren op papier. De jeugd moet ruimte en mogelijkheden hebben om naar eigen aard, aanleg, leeftijd en sekse bezig te zijn'. Die ruimte is er steeds minder als gevolg van toenemend verkeer en grootchalige woningbouw. 'Er is bijna nergens geen ruimte voor de jongens om te voetballen. En gaan de meisjes ergens touwtje springen dan moeten ze voor de deur vandaan want dat stoort de ouderen', schrijft P.J. Murk in een ingezonden brief in de krant, nadat eerder die week de politie op één avond maar liefst 52 jongens en meisjes aanhoudt wegens voetballen en spelen op plekken waar dat niet mag. 'Maar wat moet de jeugd dan doen? Om zes uur naar bed?'

- < Wethouder Van der Vlist spreekt in november 1958 met jongeren in het Jeugdhonk Transvaal (Johannes Camphuysstraat). FOTO L.H. HOFLAND, HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL
- └ Jongens dollen en hangen wat rond op de hoek Waterstraat en St.-Jacobsstraat, circa 1960. FOTO W. VAN DEN BROEK
- ✓ Politieagenten lopen in oktober 1965 richting het belaagde beeldje De Ambtenaar. De 'Sjorsklanten' gaan er vervolgens direct vandoor. FOTO L.H. HOFLAND, HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL
- > Beeldhouwer Oswald Wenckebach (links naast man met hoed) in 1962 bij de reparatie van zijn beschadigde beeld De Spoetnikkijker. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De briefschrijver krijgt in een naschrift van de krant nog even gelijk: 'Het zou prachtig zijn als men door aanleg van vele sportvelden, zwembaden, clubhuizen en wat niet al nog meer de jeugd gelegenheid geeft tot gezonde ontspanning', echter gevolgd door: 'Maar men mag toch zeker niet verzuimen de baldadigheid tegen te gaan. De politie en het gemeentebestuur worden overstroomd door klachten. De bandeloosheid is sterk toegenomen. Hieraan wil men paal en perk stellen. Daarom scherp optreden van de politie ook tegen voetballen op straat en rolschaatsen op de rijweg'.

Gezagscrisis

Het 'paal en perk stellen' ofwel een beleid van met de lat erover lijkt niet veel te helpen, want in 1962 zijn we terug bij De Ranitz en de 'kinderbeeldenstorm'. Voor de burgemeester is de maat vol hij zoekt naar een oplossing. Hij belegt op 16 oktober 1962 een bijeenkomst met vertegenwoordigers uit onderwijs, kinderbescherming, plantsoendienst, politie, openbaar ministerie, rechters, jeugdzaken gemeente en kerken. Ook wethouder Van der Vlist (onderwijs en jeugdzaken) is van de partij. Uit de notulen van de besloten bijeenkomst blijkt dat de burgemeester de toon zet over de jeugdoverlast, want niemand spreekt zijn betoog tegen. Volgens De Ranitz is de oorzaak mogelijk een nasleep van de oorlog: 'Een verminderd normbesef (God noch gebod) laat zich steeds meer gelden. Toenevend materialisme en toenemende ontkenning; het zoeken van zoveel mogelijk vertier buitenshuis en thuis (radio en televisie); productie van inferieure films, die in deze gedachtegang aanslaan. Door het verminderd gezinsleven, het gebrek aan verantwoordelijkheidsbesef van de ouders worden de kinderen teveel aan zichzelf overgelaten en zoeken zij ontspanning op straat, bij voorkeur in groepsverband'. De Ranitz stelt nog wel dat '...de jeugd niet slechter is dan vroeger, doch dat de oorzaak (geen schuld) veelal ligt bij ons ouderen, die de jeugd te weinig steun geven'. De aanwezigen knikken en laten geheel anoniem noteren: 'Deze gezagscrisis kan

Schade aan De Spoetnikkijker

Het beeld staat er nog maar net twee weken als het op 6 juli 1962 wordt beschadigd. Dat zal tot februari 1963 nog drie keer gebeuren met 'De Spoetnikkijker' op het Servaasbolwerk. Telkens wordt de wandelstok afgebroken van de bronzen man, die omhoog kijkt naar de eerste satelliet, de Spoetnik I. De beeldhouwer is Oswald Wenckebach, die in november van dat jaar zou overlijden. Hij komt na de eerste vernieling voor de reparatie naar Utrecht en zegt niet te begrijpen 'waarom de jeugd zich aan dergelijke wandaden schuldig maakt'. Dat de wandelstok kon afbreken is Wenckebach een raadsel, want het is een in betonijzer gegoten staaf. 'Ze moeten hebben staan wrikken', denkt hij.

Hoe het werkelijk is gegaan, ontdekt hoofdagent J.A. Woutersen, die op de zaak wordt gezet. Door wat rond te vragen in de buurt komt hij op het spoor van een 16-jarige jongen met de bijnaam 'Bloedworst'. De jongeman verklaart met een stel anderen aan het spelen te zijn geweest bij het beeld. Een van hen had met een stok op de wandelstok geslagen en die was toen afgebroken. Nog enkele tieners wijzen naar een 13-jarig vriendje, een leerling van de Sint Martinusschool. Als de jonge verdachte wordt gehoord, verklaart hij volgens het politierapport: 'We speelden cowboy en om onze aanvallen op de tegenpartij kracht bij te zetten, sloeg ik met een knuppel op het Spoetnikbeeld waardoor ik de wandelstok van dat beeld kapot sloeg. Het was niet mijn bedoeling om dat beeld te vernielen, doch ik gebruikte het als een soort lawaai makend middel om zo de vijand schrik aan te jagen'. Ook de tweede vernieling in augustus lijkt een ongelukje. Een 9-jarig jochie verklaart dat hij op de stok wilde gaan zitten en dat die toen afbrak.

In 1964 verhuist de gemeente De Spoetnikkijker naar de afgesloten tuin van het Fentener van Vlissingenhuis aan de Maliebaan, om later naast het politiebureau Kanaleneiland te worden geplaatst. Dat laatste gebeurt echter niet. Het beeld verdwijnt in een opslag om in 2007, op verzoek van buurtbewoners, terug te keren op het Servaasbolwerk, vlakbij de Sterrenwacht.

worden gezien als een gevolg van een 40-jarige popularisatie bij de ouders van de moderne psychologische pedagogie ("het kind moet in vrijheid opgroeien"). Dit speelt ons nu parten. De kinderen willen juist gezag, anders "hangen ze de beest uit". De vergadering besluit met de conclusie dat er een onderzoek moet komen naar de oorzaken van jeugdoverlast. De burgemeester maakt dat mogelijk door 22.000 gulden vrij te maken. Het Criminologisch Instituut van de Universiteit Utrecht krijgt de opdracht en gaat onder meer de wijken in om daar jongeren te observeren. Bijvoorbeeld in Hoograven, waar cafetaria Pam-Pam

op de hoek van de Julianaweg en 't Goylaan dé plek is waar circa 50 jongeren dagelijks samenkomen. De observant noteert: 'Ze zijn niet vies van een vechtpartij (als ze tenminste met meerderen zijn); zijn zeer gebeten op de politie ("als we er een te pakken krijgen, slaan we hem rot"); velen zijn ook in aanraking geweest met de politie en ze vinden dat dit ook tot de opvoeding van iedere flinke jongen behoort om dat meegemaakt te hebben. Hun omgang met de meiden, die tot hun slag behoren, is nogal ruw'. Een 'criminele bende' heeft de observant echter niet ontdekt, volgens hem omdat 'een natuurlijke leider ontbreekt'.

- < Arne Zuidhoek, striptekenaar en lid Gespreksgroep Jeugdcriminaliteit, in 1967. FOTO PIETER JONGERHUIS, NATIONAAL ARCHIEF, COLLECTIE ANEFO
- < Affiche voor 'Flight to Lowlands Paradise' door Arne Zuidhoek, 1968. BRON: NIEUWS030

Rapport en gespreksgroep

Het honderden pagina's dikke rapport is eind 1964 gereed en de belangrijkste conclusie is: 'Baldadigheid is een vrij normaal verschijnsel. Het is ook een "ontladingsverschijnsel" met de piekuren op de woensdagmiddag van vier tot zes'. In dit eerste wetenschappelijke rapport in opdracht van een gemeente over jeugdbaldadigheid en jeugdcriminaliteit staan niet veel nieuwe inzichten. Als pas twee jaar later, in 1966, het stuk openbaar wordt en de gemeenteraad erover mag praten zegt CHU'er A. Remijn: 'Uit dit rapport komt niet veel naar voren waarvan men zou kunnen zeggen "Daar heb je het nul!"'. Raadslid J. Drijver (PvdA) vraagt zich af of het allemaal wel zo erg is met die jeugdoverlast: 'De grote berg papier baarde als het ware een muis'. Inmiddels heeft Utrecht al lang weer andere rellen achter de rug. In de lente en zomer van 1965 zijn het de Sjorsklanten (alternatieve types lijkend op de Amsterdamse provo's) en de Vetkuiven (arbeidersjeugd, nozems) die met elkaar slaags raken op de Rijnbaan in Kanaleneiland en het Herderplein in Halve Maan/Oog in Al. De onderzoekers hebben die ontwikkeling helemaal niet zien aankomen. De gemeenteraadsleden constateren dat in het rapport sowieso provo's en nozems sporadisch worden genoemd. Ook Sieds van der Ploeg van Jeugdhonken Rondom de Dom sabelt het rapport neer via een uitgebreide brief aan de gemeenteraad waarin hij stelt: 'Het onderzoek is te fragmentarisch en te oppervlakkig geweest en inmiddels op diverse conclusies en suggesties alweer achterhaald'. De Ranitz heeft echter zijn rapport en kan bij de gemeenteraad en politie voor elkaar krijgen dat er wijkagenten worden aangesteld. Al sinds 1962 zet hij zich daarvoor in en vier jaar later komen ze er in negen rayons. En hij stelt als 'follow-up' een 29

leden tellende commissie in, de 'Gespreksgroep Jeugdcriminaliteit' die onder leiding van hoofdcommissaris H.W. Offers in 1967 enkele keren bijeenkomt. Bijzonder is dat er ook jongeren deel van uitmaken, zoals Jaap van de Klomp namens jazzclub Persepolis en Arne Zuidhoek, inmiddels lid van een beatgroep. Zij zijn de twintig al gepasseerd maar schuiven aan met vier schoolieren (allemaal jongens).

Arne Zuidhoek herinnert zich de Gespreksgroep nog vaag. 'Naar mij luisterden ze in die club niet zoveel. Voor het jeugdwerk zat Koos van Duijnen daar, die had doorgeleerd en die deed nogal eens wat Latijn in zijn zinnen en dat maakte wel indruk. Hij bracht het woord "ludiek" mee uit Amsterdam. Wat ik denk achteraf, is dat die Gespreksgroep een goede basis is geweest voor de bereidwillige medewerking van de gemeente en politie aan de Flight to Lowlands Paradise later dat jaar, we hadden een voet tussen de deur.' Voor dit legendarische muziekfestival in de Jaarbeurs maakte Arne Zuidhoek een affiche. Een aanpak om rellen te voorkomen leveren het rapport en de gespreksgroep van De Ranitz niet op. Utrecht krijgt er in latere decennia nog vaak mee te maken. Vakantiefestivals in het Wilhelminapark worden na enkele edities gestopt omdat jongeren de boel verstieren. Bij FC Utrecht groeien de Bunnik-zijders uit tot hooligans. Krakkers matten met de ME om panden en een eigen popzaal (Tivoli). Nieuwe generaties brengen nieuwe rellen, zoals vernielingen tijdens nieuwjaarsnacht en jongeren die na de ramadan tekeer gaan in Hoog Catharijne. In de hete zomer van 2020 is het weer raak met politie pesten in diverse buurten. Rellen zullen er ook in de toekomst wel weer zijn, want zoals het rapport in 1964 concludeert: 'Baldadigheid is een normaal verschijnsel in het proces van de opgroeiende jeugd'.

Bronnen

- Krantenartikelen *Utrechtsch Nieuwsblad* en *Nieuw Utrechts Dagblad*, 1955-1967.
- Het Utrechts Archief, archief 1007-3 Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969 deel 3, inv.nrs. 20097-20099 en 20101: rapport Jeugdbaldadigheid en Jeugdcriminaliteit (1963), notulen gemeenteraad en ambtelijke verslagen gespreksgroep Jeugdcriminaliteit.
- Politierapport J.A. Woutersen, gedateerd 22 juli 1962 (geraadpleegd in 2015 bij Het Utrechts Archief, inv.nr. onbekend).
- Gesprek met popjournalist en kunstenaar Arne Zuidhoek, 29 augustus 2020.
- Ton van den Berg, 'De veldslag op het Herderplein, 28 mei 1965', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 88-1 (februari 2015) pp. 10-15.

Maurice van Lieshout is publicist. Van 2001 tot 2019 was hij eindredacteur van dit tijdschrift.

De zaak Schouten

Een Utrechtse domineeszoon en zijn conflict met de Nederlands Hervormde Kerk

Niets leek begin vorige eeuw een mooie domineescarrière voor Hubertus Johannes Schouten (1865-1936) in de weg te staan. Voor zijn seksuele gevoelens bleek echter in kerk en samenleving geen plaats te zijn. Twee onverkwikkelijke affaires knakten Schouten, maar brachten hem niet tot zwijgen.

Op 22 juli 1904 bezoekt koningin-moeder Emma het Bijbelsch Museum aan de Lange Nieuwstraat 52 in Utrecht. Zij wordt welkom geheten door de twee jongste zonen van oprichter ds. Leendert Schouten, Abraham en Samuel. Hun ziekelijke vader wacht het

koninklijk gezelschap op in de 'Museum-zaal' om zijn pronkstuk toe te lichten: een model van de Tabernakel, het verplaatsbare heiligdom van de Israëlieten. Grote afwezige is Hubertus Johannes Schouten. Als oudste zoon, assistent-conservator en samen-

steller van twee museumcatalogi, zou hij de aangewezen persoon zijn geweest om de bijzondere gast te ontvangen en zou hij die middag in de deuropening staan van het ouderlijk huis annex museum. In de zomer van 1904 is die rol van gastheer echter ondenkbaar. Hubertus is dan geestelijk en lichamelijk gebroken door de schandalen en conflicten waarin hij verwickeld is geraakt.

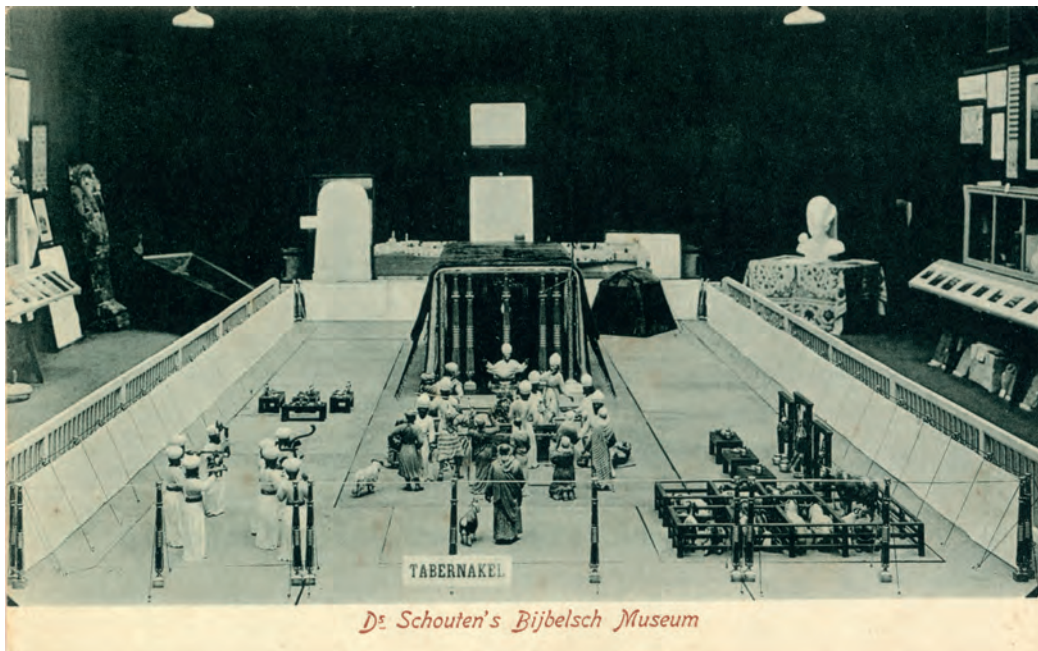
In vaders voetsporen

Hubertus Johannes Schouten wordt op 16 januari 1865 geboren in Apeldoorn. Als zijn vader als predikant in de Nederlands Hervormde Kerk carrière maakt, verhuist

^ Hubertus Johannes Schouten, circa 1914. FOTO GERSTERKAMP, DEN HAAG. PARTICULIERE COLLECTIE

> Ontvangst van koningin-moeder Emma bij het Bijbelsch Museum aan de Lange Nieuwstraat; in de deuropening Abraham en Samuel Schouten, 22 juli 1904. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

hij mee naar Harderwijk (1867), Rotterdam (1873) en ten slotte Utrecht (1879). Het gezin van Leendert Schouten (1828-1905) en Elisabeth Couvée (1840-1917) bestaat dan uit drie zonen en twee dochters. Ondanks vaders promotie naar Utrecht wordt 1879 een rampjaar. Een derde, dat jaar geboren dochter - Maria Magdalena - overlijdt na tien weken, terwijl de oudste dochter Elisabeth Adriana (1866-1943) opgenomen wordt in een krankzinnigengesticht waar ze uiteindelijke jarenlang verblijven zal. Met een studie theologie in Utrecht (1889-1894) treedt Hubertus in de voetsporen van zijn vader. Hetzelfde geldt voor zijn actief lidmaatschap van het studenten-zendingsgenootschap Eltheto. Vanuit het ouderlijk huis - dan nog Nieuwegracht 36 - leidt

Hubertus een druk studentenleven. Hij is lid van het Utrechtsch Studenten Corps, neemt deel aan de maskerade van 1892 en is medeoprichter van het particulier geschiedkundig studentengezelschap BOR. En hij start zijn carrière als schrijver en polemist waarin hij een breder repertoire bestrijkt dan zijn vader die zich vooral beperkt tot bijdragen aan actuele discussies binnen de Nederlands Hervormde Kerk. Het 'mengelwerk' van Hubertus in de *Utrechtsche Studenten Almanak* is niet geschreven voor de eeuwigheid: 'Door zware regenwolken / Schijnt melancholisch de maan, / En werpt haar sombere stralen / Op de oude Maliebaan'.¹ Meer gewicht hebben de genealogische en heemkundige artikelen uit zijn studentenjaren. In 'Calvijns

vermeende onzedelijkheid' (*De Navorscher*, 1891) vinden we al de twee thema's die hem later jarenlang bezig zullen houden: enerzijds homoseksualiteit en anderzijds de volgens hem verderfelijke invloed van de rooms-katholieke kerk. In het artikel weerlegt hij de verdachtmakingen van roomse zijde dat Calvijn wegens sodomitische praktijken gemarteld en op zijn rechter-schouder met drie lelies gebrandmerkt zou zijn. In 1894 legt hij het kerkelijk examen af en aanvaardt hij een beroeping als predikant in Ommeren. Schouten neemt zijn intrek in de ruime pastorie met alleen een huishoudster als huisgenoot. Hij is ongehuwd en zal dat de rest van zijn leven blijven.

Ommeren² is een dorp in de Neder-Betuwe met in 1894 nog geen 500 inwoners, vrijwel allemaal Nederlands Hervormd. Hubertus Schouten krijgt een gemeente onder zijn hoede met vooral boeren, fruittelers en slecht betaalde seizoenswerkers. Ondanks het grote contrast met zijn deftige stadse thuismilieu lijkt hij er zich thuis te voelen. Aan een tiental beroepingen naar andere gemeenten geeft hij geen gehoor. Naast zijn predikbeurten in de van oorsprong middeleeuwse kerk beklimt hij ook regelmatig de kansel in buurgemeenten Ingen, Lienden en Eck en Wiel. Vanaf 1897 komt zijn vader - inmiddels emeritus - jaarlijks langs als gastprediker. Hubertus wordt meerdere malen gekozen in het classisbestuur van Tiel en in 1901 treedt hij toe tot het bestuur van de Vereeniging Oudheidkamer Tiel en is hij mede-oprichter van het Museum voor Oudheden aldaar. Hij publiceert een reeks artikelen over het kerkarchief van Ommeren en richt in 1899 het tijdschrift *Marnix. Protestantsche Stemmen* op. Net als in andere geschriften uit die tijd geeft hij daarin ruim baan aan zijn anti-papisme. De emancipatie van rooms-katholieken ervaart hij als een bedreiging voor de positie van protestanten. Het fanatisme en de felle bewoordingen waarmee hij zijn (vermeende) vijand bestrijdt, verraden karaktertrekken die hem later nog flink parten zullen spelen. Toch wijst dan nog niets op de drama's die enkele jaren later zijn dominees-carrière voortijdig zullen verwoesten.

Bezwarende brieven

In de jaren 1902 en 1903 geraakt Schouten in emotioneel woelig vaarwater. In beide zomers verblijft hij in een kliniek voor zenuwlijders, respectievelijk het Thüringer Waldsanatorium Schwarzeck in Blankenburg, Duitsland en het net geopende Christelijk Sanatorium in Zeist. Ook in de winter van 1902 op 1903 is hij onder geneeskundige behandeling. Maandenlang moeten collega's zijn ambt in Ommeren waarnemen. Deze periodes van overspannenheid hangen ongetwijfeld samen met het conflict dat hij in die jaren met de kerk uitvecht. Oorzaak: de innige vriendschap met de 20-jarige Willem

Septer, zoon van een plaatselijke fruitteler. Of Schouten zich door die relatie bewust is geworden van zijn homoseksuele gevoelens of dat die al jaren (sluimerend) aanwezig zijn, weten we niet. Maar de gedachte aan Willem laat hem niet los. Met een voor hem kenmerkende volharding bestookt hij de jongen met brieven, met waarschijnlijk eerst vriendschaps- en liefdesbetuigingen en later verwijten en verdachtmakingen. Als Willem 'bezwarende' brieven niet terug wil geven, maakt Schouten hem uit voor 'hoerenloper' en richt hij zijn giftige pijlen ook op Willems vriendinnetje en haar ouders.³ In een kleine gemeente als Ommeren blijft zo'n affaire niet onopgemerkt. In januari 1903 verzoekt het provinciaal kerkbestuur Gelderland aan de classis Tiel om 'de zaak Schouten' nader te onderzoeken. In maart oordeelt het classisbestuur dat de gemeente Ommeren te veel schade lijdt als 'de toestand nog langer slepende wordt gehouden'. Twee maanden later escaleert de kwestie. Willem Septer wendt zich tot het classisbestuur met een (niet nader omschreven) beschuldiging tegen zijn predikant. Als bewijsmateriaal overlegt hij Schoutens brieven waarvan de inhoud het bestuur schokt door hun 'intense liederlijkheid'. Schouten moet Septers actie verwacht hebben. Er liggen ook brieven ter tafel van zijn vader en een broer waarin die 'ontoe-rekenbaarheid' bepleiten, een oordeel dat twee artsen - Koert en Hermanides⁴ - onderschrijven. Het bestuur legt dat advies naast zich neer en besluit dat Schouten de eer aan zichzelf moet houden. Pas na één jaar zal hij de getuigschriften van eervol ontslag krijgen, mits twee onafhankelijke medici verklaren dat hij weer naar behoren functioneren kan. Ieder verder contact met Septer geldt als ontbindende voorwaarde. In eerste instantie verzet Schouten zich, maar op 4 juni laat hij weten met alle voorwaarden akkoord te gaan.

Twee dagen daarvoor vertrekt hij uit Ommeren om er nooit meer terug te keren. Op de 15e legt hij zijn ambt neer en op 10 juli verklaart hij bij zijn opname in het sanatorium in Zeist dat hij 'liefde aangeknoopt [had] met een jongen met wien hij geen paederastie gepleegd zou hebben'.⁵ Geneesheer-directeur S.R. Hermanides noteert dat zijn patiënt een man is 'met een gezond uiterlijk met een minder gunstig voorkomen, brutaal in zijn optreden en polemisch van aard'. De diagnose luidt 'paranoia chr[onica?] simplex' die behandeld moet worden met 'werken - lichamelijke [oefening?] - regendouche en koude rugstraal (krachtige) - geestelijke toespraak'.

'Tegennatuurlijke handelingen'

In de jaren dat Schouten zijn seksuele gevoelens verkent, is homoseksualiteit onderwerp van fel maatschappelijk debat. Naast

< Ansichtkaart van de Tabernakel in het Bijbelsch Museum, Lange Nieuwstraat 52. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)

↳ Vader Leendert Schouten in zijn werkkamer, kort voor zijn overlijden in 1905. [UIT 'DE WERELDKRONIEK', 1905. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)

< De Nederlands Hervormde Kerk van Ommeren. [FOTO MICHELVERBEEK, WIKIMEDIA COMMONS CC-BY-SA](#)

✓ De pastorie in Ommeren. [COLLECTIE AREND DATEMA INSTITUUT, LIENDEN](#)

aloude opvattingen dat het om een zonde of een stoornis gaat, verdedigen de schrijver en crimineel antropoloog Arnold Aletrino, de arts Lucien von Römer en de jurist Jacob Anton Schorer homoseksualiteit als natuurlijke variant. Uranisten - de term die zij gebruiken voor homoseksuelen - vormen volgens hen een derde geslacht en verdienen niet anders behandeld te worden dan heteroseksuelen. Schouten maakt zich deze ideeën snel eigen en neemt daarmee afstand van de moraal-theologische veroordeling van 'sodomie' die dan in hervormde en andere kerkelijke kringen gangbaar is. Uit de brievenactie van vader en broer blijkt dat zijn familie op de hoogte is van Schoutens gevoelens, waarschijnlijk al voordat de affaire in Ommeren uit de hand loopt. Op 2 oktober 1902 - kort na Schoutens terugkeer uit het Duitse sanatorium - schrijft vader Leendert een gedicht bedoeld voor een niet nader genoemd persoon, hoogstwaarschijnlijk Hubertus.⁶ Die gunt hij 'een waren vriend' die 'aan hem verbonden [is] / Gelijk een David eens aan Jonathan'. Ook zijn terugkeer in het ouderlijk huis - verstoting of doodzwijgen is in die tijd en in die kringen gebruikelijker - wijst op een zekere acceptatie van Schoutens liefdesverlangen. Als hem toch al in oktober 1903 eervol ontslag wordt verleend, lijkt een vervolg-

carrière niet onmogelijk. Ware het niet dat Schouten opnieuw zijn eigen ruiten ingooit en nu met onherstelbare schade. In hetzelfde jaar heeft hij contacten aangeknoopt met twee korporaals in Harderwijk. Op een van hen, Jan Voortman, is hij smoorverliefd. Hij maakt zich echter zorgen om diens 'geld verpatsen en drinken', zo schrijft hij op 22 februari 1904 aan diens superieur, luitenant Massink. Hij vraagt Massink om Voortman mee uit wandelen te nemen zoals hij gewend is te doen met de andere korporaals, Gerard Verheijen. Dan kan Massink Voortman uithoren over wat hij allemaal uitspookt. In een brief aan Voortman zelf spoort hij hem aan met de luitenant 'aan te pappen'. Hij verwijt zijn gedrag ('Jij hebt mij door je ellendig gerook en gezuip heelemaal uitgekleeft'), verklaart hem desondanks zijn liefde en fantaseert over een gezamenlijke toekomst in Nederlands-Indië. Uit zijn ervaringen in Ommeren heeft Schouten niet de les getrokken voortaan geen 'bezwarende' brieven meer te schrijven. Massink - in wie Schouten een gevoelsgenoot ziet - is van zijn directe bemoeienis met zijn privé-leven niet

gediend en reageert afwijzend. Schouten is furieus: 'Door uw schuld word ik (volkomen ten onrechte) in H. voor flikker uitgemaakt', maar hij weet 'met groote Schadenfreude' dat collega's van Massink 'druk bespraken [...] of gij al dan niet een flikker zijt'. Drie dagen later volgt een derde epistel waarin hij Massink ook nog eens verwijt zijn 'grijzen vader [...] naar 't graf te helpen'. Massink legt de zaak voor aan zijn commandant en die stuurt afschriften van

- < Soldaten bij de 'Oude Kazerne' in Harderwijk, begin 20e eeuw. [COLLECTIE STREEKARCHIVARIAAT NOORDWEST-VELUWE](#)
- ↳ Het Christelijk Sanatorium Zeist, waar Schouten in de zomer van 1903 verbleef. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)
- ✓ Fragment van Schoutens brief aan het provinciaal kerkbestuur, 30 november 1904: '[...] Ik ben homoseksueel [...] evenals velen, ook uit vorige tijden en eeuwen, waarvoor Gij allen Uwen hoed zoudt afnemen.' [HET UTRECHTS ARCHIEF, ARCHIEF PROVINCIALE KERKVERGADERING VAN UTRECHT](#)
- > Familiegraf Schouten, begraafplaats Soestbergen, Utrecht. [FOTO HERA68, WIKIMEDIA COMMONS CC-BY-SA](#)

de correspondentie naar het classisbestuur Utrecht (waaronder Schouten valt sinds zijn vertrek uit de Betuwe). Ter toelichting schrijft hij dat beide korporaals verklaard hebben 'met den persoon H.J. Schouten, gewezen predikant, tegen betaling, tegen-natuurlijke handelingen [te] hebben gepleegd' en dat de drukke briefwisseling met hen 'geen twijfel overlaat omtrent diens ontuchtige bedoelingen'.

'Een heel lastig, slim mannetje'

Schouten beseft dat hem dit keer niet de mantel der liefde wacht. Hij zegt per direct via een deurwaarder zijn lidmaatschap van de Nederlands Hervormde Kerk op en hoopt zo een tuchtrechtelijke veroordeling te voorkomen. Die ontsnapping gunt het classisbestuur hem niet. De zaak wordt voorgelegd aan het provinciaal kerkbestuur. Op 23 maart ontvangt dat bestuur een brief van Lucien von Römer die zijn diensten als deskundige aanbiedt mocht het toch tot een uitspraak komen. Hij wil - ook door twee Duitstalige brochures bij te voegen - het bestuur helpen een oordeel te vellen 'in overeenstemming met de vorderingen der wetenschap'.⁷ De brochures blijven ongelezen en pas na enig aandringen krijgt het classisbestuur te horen dat de zaak niet behandeld kan worden, omdat Schouten geen lid van de kerk meer is. Noch het classisbestuur noch Schouten zelf neemt daar genoeg mee. Hij voelt zich onrechtvaardig behandeld en wil

Of ik de goe schuld eken? Ik be homoseksueel, evenals velen de flikker, levend in sin, evenals velen, ook uit vorige tijden en eeuwen, waarvoor Gij allen Uwen hoed zoudt afnemen. Met dit i. zegge u de brochure v. Römer a Elberkirchen (die beklagt dat zij: keine Entartung, keine Schuld), heeft de brochure - Wier u zegt hoe Uwe handig behurt te zijn. Die brochure heb ik vertaald a met een nauwkeurig versie. Gij kunt die brochure niet overleggen, inzonderheid niet mijn 12 Heiligen. Welnu, het is hetgeen ik deed af wat in die Heiligen staat, da is hetgeen overlegt mijnne schuld.

alsnog gehoord worden. In een uitvoerige brief - zoals gebruikelijk rijkelijk voorzien van onderstrepingen en uitroeptekens - verwijt hij het kerkbestuur met twee maten te meten. Waarom kreeg een bordeelbezokkende collega wel eervol ontslag en werd aan diens wangedrag geen ruchtbaarheid gegeven? Drie bijlagen moeten de bestuurders overtuigen van de nieuwste inzichten in gelijkgeslachtelijke betrekkingen: de door Schouten zelf uit het Duits vertaalde brochure *De Uranier voor Kerk en H. Schrift*, Von Römers net verschenen *Ongekend Leed* en een Duitstalige publicatie over het liefdesleven van uraniërs.⁸

De voorzitter, de Zeister predikant Th. H. Nahuys, stelt zijn medebestuurders voor 'Schouten geen syllabe te antwoorden. Hij schijnt te meenen dat wij hem afgezet hebben [...] Wij hebben zelfs geen onderzoek tegen hem ingesteld. [...] Afgezien van zijn tegennatuurlijke zedeloosheid, zou ik hem geen woord willen antwoorden, omdat hij een heel lastig slim mannetje is.' Het classisbestuur zoekt het hoger op en vraagt de landelijke Synodale Commissie om een uitspraak. Die kan niet anders dan het provinciaal bestuur in het gelijk stellen: iemand die geen lid is van de kerk, kan niet afgezet worden.

De twee affaires knakken Schouten, maar brengen hem niet tot zwijgen. In 1911 publiceert hij onder het pseudoniem mr. G. Helpman twee felle brochures gericht tegen de katholieke (!) minister van Justitie, Robert Regout.⁹ Die is van plan artikel 248bis in te voeren dat homoseksuele contacten tussen een meerderjarige (21 jaar of ouder) en een minderjarige straf-

baar stelt (voor heteroseksueel verkeer is de leeftijdsgrens 16 jaar). Het mag niet baten. Erger nog: Schouten wordt zelf een van de eersten die verdacht wordt van overtreding van het artikel.¹⁰ Hij blijft jarenlang onder verdenking staan, maar tot een veroordeling lijkt het uiteindelijk niet te komen. Schoutens zeker voor die tijd opvallende zelfverzekerdheid als (praktiserend!) homoseksueel en zijn verdediging van zijn leefstijl kunnen niet anders dan hem in conflict

brengen met kerk en samenleving. Zijn impulsiviteit gecombineerd met een volstrekt gebrek aan diplomatieke gaven maken dat hij anderen snel tegen zich in het harnas jaagt. Een zedeloze dominee met een kort lontje; nee, zo'n man is misschien toch niet zo geschikt om de koningin-moeder over de bijbelse drempel te helpen. Schouten overlijdt in 1936 en wordt bijgezet in het familiegraf op de Utrechtse begraafplaats Soestbergen.

Archieven

- Bijbels Museum, Amsterdam: Archief Leendert Schouten.
- Het Utrechts Archief: Nederlands Hervormde Classis Utrecht, inv.nrs. 18, 108, 109.
- Het Utrechts Archief: Provinciale Kerkvergadering van Utrecht, inv.nrs. 303, 347, 348, 376, 380, 415.
- Regionaal Archief Rivierland: Classis Tiel van de N.H. Kerk, inv.nrs. 1-2, 1-54, 2.1-37, 2.1-52.
- Regionaal Archief Rivierland: *Tielsche Courant* en *Nieuwe Tielsche Courant* 1894-1903.

Literatuur

- J. de Bruijn en P. van Schaik, *Een domineesleven in de negentiende eeuw. Ds. Leendert Schouten (1828-1905) en zijn Bijbels Museum* (Amsterdam 1995).
- S.E.M. van Doornmalen, *Lienden, een Betuwe gemeente 1811-1998. Leven op en van de klei* (Lienden 1998).
- Giel Hutschemaekers en Christoph Hrachovec, *Heer en heemeesters. Negentig jaar zorg voor zenuwlijders in het Christelijk Sanatorium te Zeist* (Nijmegen 1994).
- Paul Snijders en Hans van Weel, 'Een schande voor ons land. Mr. G. Helpman (1865-1935)', in: Hans Hafkamp en Maurice van Lieshout, *Pijlen van Naamloze Liefde. Pioniers van de homo-empatie* (Amsterdam 1988) pp. 104-109.
- Maurice van Lieshout (samenstelling en inleiding), *Een groeiend zedelijk kwaad. Documenten over de criminalisering en emancipatie van homoseksuelen 1910-1916* (Amsterdam 1992).

Noten

- 1 'O urbem venalem!', *Utrechtsche Studenten-Almanak voor het jaar 1890* (Utrecht 1890) pp. 317-319.
- 2 Toen gemeente Lienden, tegenwoordig gemeente Buren.
- 3 De brieven zijn niet bewaard gebleven. Schouten zelf heeft iets over de inhoud verteld bij zijn opname in het Christelijk Sanatorium in Zeist. Een samenvatting van zijn dossier - inmiddels vernietigd - is te lezen in Hutschemaekers (1994) pp. 101-102.
- 4 D. Koert, arts gevestigd in de Utrechtse Brigittenstraat; de arts S.R. Hermanides uit Geldermalsen wordt later dat jaar de eerste geneesheer-directeur van het Christelijk Sanatorium in Zeist. Mogelijk is een van hen de 'geneeskundige' bij wie Schouten in november 1902 in behandeling komt, al kan dat ook Lucien von Römer (zie verderop) geweest zijn.
- 5 De term 'pederastie' wordt rond 1900 niet alleen gebruikt met de betekenissen 'knapenliefde' en 'homoseksualiteit', maar ook voor 'anaal seksueel contact'.
- 6 Leendert Schouten verzamelt al zijn gelegenheidsgedichten met vermelding van datum en adressant in twee albums. Dit is het enige gedicht met een anonieme adressant ('Aan...').
- 7 De brochures zijn afkomstig uit de kringen van het Duitse Wissenschaftlich-humanitäres Komitee. Pas later dat jaar verschijnen de eerste Nederlandstalige brochures die de derde geslachtstheorie en een gelijkwaardige behandeling van homoseksuelen verdedigen.
- 8 De brief van Von Römer en de meegestuurde brochures maken duidelijk dat Schouten Von Römer - in 1903? - persoonlijk heeft leren kennen.
- 9 Herdrukt in Van Lieshout (1992).
- 10 Zie Snijders en Van Weel (1988) die Schoutens leven en publicaties vanaf 1910 beschrijven. Om een vollediger beeld te krijgen van vooral de laatste 20 jaar van zijn leven en van zijn inkomstenbronnen is verder onderzoek nodig.

**NACHT VAN DE
UTRECHTSE
GESCHIEDENIS**

1 - 10 oktober online programma

www.nachtvandeutrechtsegeschiedenis.nl

Interesse in de geschiedenis van stad en regio Utrecht?

Word dan lid van **Oud-Utrecht**

Als lid van *Historische Vereniging Oud-Utrecht* ontvangt u zes maal per jaar het Tijdschrift Oud-Utrecht, ieder jaar een Jaarboek en om de maand de digitale Nieuwsbrief. Ook kunt u excursies, lezingen en het maandelijks Historisch Café bijwonen.

www.oud-utrecht.nl/lid-worden

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

**LISMAN
EN
LISMAN**
BOUW & VASTGOED

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl